

Zingeving in het Maatschappelijk Werk

Door: John Zoet

Scriptie in het kader van mijn afstuderen voor de opleiding Maatschappelijk Werk en
Dienstverlening aan Hogeschool Windesheim te Zwolle

Zingeving in het Maatschappelijk Werk

Schilderij voorblad: The Artists Mother
van Alberto Giacometti (1950)

John Zoet
Januari 2010
Zwolle
Studentnummer: 211851

Scriptiebegeleider: Johan Bootsma

Afstudeerscriptie Maatschappelijk
Werk en Dienstverlening
Hogeschool Windesheim te Zwolle

VOORWOORD

en wat er aan vooraf ging.

Na een tijd van uitstel en zoeken naar een geschikt onderwerp, ben ik op een goede dag in juli toch maar begonnen aan het schrijven van mijn scriptie. De verhalen, die ik van verschillende mensen heb gehoord om me te steunen, zijn waar: hoe langer je ermee wacht, hoe groter het allemaal lijkt te worden. Nu ligt het resultaat dan toch eindelijk op tafel. Het is een behoorlijke persoonlijke bevalling geweest, maar wel één waar ik uiteindelijk, ondanks alle pijn, moeite en frustraties, met trots op terug kijk. Die gevoelens zijn het wat mij betreft meer dan waard geweest: juist door dit soort moeilijke zaken word je soms met jezelf geconfronteerd en leer je hele andere kanten van jezelf kennen.

Mijn dank voor het bereiken van dit resultaat gaat naar vele personen uit. Allereerst is daar Rebekka Roozendaal, studente Humanistiek aan de universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Ze heeft me al die tijd flink op weg geholpen. Verder heeft ze me zo af en toe een voorzetje gegeven op weg naar het formuleren van mijn onderzoeksvraag. Ook ben ik dank verschuldigd aan de jongens van mijn band Swelter: Bart, Erik, Otto en Gelke, met wie ik menig gesprek heb gehad over mezelf, mijn zoektocht en hun zoektochten in het leven. Dit bevestigde mijn niet aflatende interesse voor zingeving en stuurde me de richting op waar deze scriptie het eindresultaat van is. Ook wil ik Susan Koier bedanken, studente op Windesheim, maar ik heb geen idee van welke opleiding. We raakten op school zomaar aan de praat en ze vroeg waar ik mee bezig was. Ik zei dat ik geen idee had waar ik moest beginnen met mijn scriptie. Zij heeft me door de mediatheek geleid, zei dat ik met mijn verhaal al een goede motivatie had waarom ik mijn scriptie wilde schrijven en heeft me direct wat boeken geadviseerd om te gaan lezen. Dankzij haar ben ik maar begonnen met lezen en is het balletje uiteindelijk gaan rollen. Verder Ton Zondervan, met wie ik slechts één keer een gesprek heb gehad. Hij gaf me de scriptie van M. Wisse mee (zie Bibliografie) waar ik veel aan heb gehad, omdat daarin het begin van de lijn tussen levensbeschouwing en maatschappelijk werk al voor me uitgelegd was, en hij heeft me tips gegeven hoe ik mijn onderzoek verder uit kon bouwen. Anja Bunthof dank ik voor het doorverwijzen naar Ton en voor het leiden van het vak Persoonlijke Professionele Ontwikkeling in het 4^e jaar, waar ik ben begonnen met het aanscherpen van mijn stellingen voor mijn eindgesprek en waar ik kon oefenen met mijn ideeën, die van invloed zijn geweest voor mijn scriptie. Verder Leni van Remmerden, van wie ik Persoonlijke Professionele Ontwikkeling had in het 5^e jaar; voor haar geldt hetzelfde als voor Anja Bunthof. Mijn stellingen kon ik verder uitbouwen, en ze vertelde me het verhaal van een andere studente die uiteindelijk in 2 maanden haar scriptie af had geschreven. Dit heeft me geïnspireerd en gaf me nieuwe kracht om door te zetten.

En uiteindelijk Johan Bootsma, wiens lessen ik met mijn filosofische insteek sowieso het leukst vond (niks ten nadele van de andere lessen overigens). Hij was mijn scriptiebegeleider en heeft me in dit proces scherp gehouden en me van goede adviezen voorzien. Hij gaf me de tip om van mijn inmiddels enorm geworden boekenlijst twee boeken te pakken en die als leidraad voor mijn scriptie te gebruiken. Dit hielp me om in de enorme berg leeswerk die ik had verricht weer een lijn te ontdekken die me op weg hielp. Verder heeft hij de verschillende hoofdstukken kritisch doorgelezen en van kanttekeningen voorzien waarmee ik het uiteindelijke resultaat kon verbeteren

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	1
INLEIDING	3
<i>Casus M, deel 1</i>	3
1. AUTONOMIE	5
1.1 Autonomie	5
1.2 De schaduwzijde van autonomie	9
1.3 Van autonomie naar zingeving	11
<i>Casus M, deel 2</i>	11
2. ZINGEVING NADER BEKEKEN	14
2.1 Aandacht voor zingeving in het levensverhaal van de cliënt	14
2.2 Zingeving	17
2.2.1 Zin in het leven	17
2.2.2 Zinvol leven	18
2.2.3 Zin van het leven	20
2.3 Praktische toepassing voor het maatschappelijk werk	21
2.4 Samenvattend	22
3. REFERENTIEKADER VAN DE HULPVERLENER TEN OPZICHTE VAN ZINGEVING	24
3.1 Maatschappelijk werk als normatief beroep	24
3.2 Het referentiekader van de maatschappelijk werker	26
3.2.1 Het primaire referentiekader van de hulpverlener	27
3.2.2 Het secundaire referentiekader van de hulpverlener	28
3.3 Problematiek in het maatschappelijk werk ten aanzien van zingeving	29
4. CONCLUSIE	31
5. EPILOOG	35
<i>Casus M, slot</i>	37
6. SAMENVATTING	38
NAWOORD	39
BIBLIOGRAFIE	40

INLEIDING

Casus M, deel 1:

In mijn werk bij de Vrouwenopvang van VieJa te Utrecht kwam ik in aanraking met een vrouw van 25 jaar. Ze kwam uit Marokko, was als moslima grootgebracht en was op haar 21^e uitgehuwelijkt aan een jongen die ze nog nooit had gezien. In deze relatie werd ze mishandeld en uitgeprostitueerd aan vrienden van haar man. Na een aantal jaren dit te hebben laten gebeuren, heeft ze besloten voor haar man weg te vluchten en van hem te scheiden. Door haar scheiding werd ze door haar familie als onrein beschouwd en heeft de familie alle contacten met haar verbroken; ze kon nergens meer naar toe. In deze hoedanigheid heeft ze zich voor hulp aangemeld bij de Vrouwenopvang Utrecht en werd ik haar begeleider. Nadat we haar intern in één van onze huizen hebben kunnen plaatsen, en de crisis van het niet hebben van onderdak hadden kunnen bezweren, konden we even stil staan bij hoe ze zich nu voelde. Ze gaf aan haar hele leven moslim te zijn geweest en haar wortels liggen diep in de islamitische cultuur. Haar hele leven heeft ze alles geloofd wat de imam en haar familie haar vertelde, maar nu haar levensbeschouwelijke achtergrond zich van zijn keerzijde liet zien, wist ze niet meer wat ze nu nog wel moest geloven en wat niet. Als dit is wat haar religie voor haar en haar familie betekende, kon ze het simpelweg niet meer geloven. “Wat heeft mijn leven nu nog voor zin?” vroeg ze zich in tranen en gedesillusioneerd af. De beelden en symbolen van haar geloof die haar altijd betekenis hadden gegeven en haar rust gaven, hadden zich tegen haar gekeerd, afgedaan en hun functie verloren. Haar staat de wellicht lange en moeilijke weg te wachten om haar geloof op een eigen, meer geïndividualiseerde manier opnieuw vorm te geven op een manier die beter aansluit bij hoe zij nu in het leven staat.¹

In mijn ervaring als maatschappelijk werker tot nu toe kom ik bij meerdere cliënten een soortgelijke ‘existentiële crisis’ tegen. Cliënten die om welke reden dan ook in de problemen komen, kloppen vaak pas bij de hulpverlener aan wanneer er problemen op meerdere leefgebieden zijn ontstaan, zoals het niet hebben van werk, financiën, een sociaal netwerk of onderdak. De problemen zijn zo groot geworden dat mensen tijdelijk niet meer in staat zijn voor zichzelf te zorgen en ze hier hulp bij nodig hebben. Door dit plotselinge verlies van zelfbeschikking en autonomie, kunnen mensen ook in een ‘existentiële crisis’ terecht komen. Verlies van autonomie kan een diep gevoel van verlies van waardigheid en zin teweegbrengen. Cliënten krijgen het idee dat hun leven “geen zin meer heeft”.

De meeste maatschappelijk werk instellingen werken met een ‘standaard’ intakeformulier waarin een aantal leefgebieden aan de orde komt, om de problemen van de cliënt in kaart te brengen en te structureren. Mijn ervaring tot nu toe is dat op zo’n intakeformulier het kopje *Levensbeschouwing* meestal wel wordt genoemd. Er wordt dan gevraagd naar de

¹ Aangezien ik me niet meer letterlijk kan herinneren hoe het gesprek gegaan is, baseer ik me op wat ik nog weet van de aantekeningen die ik heb gemaakt in het registratiesysteem Regas, dat we bij VieJa Utrecht hanteerden. Voor de leesbaarheid van de casus heb ik gekozen voor een verhaalvorm, liever dan een letterlijke transcriptie van het gezegde en heb ik het voor de vorm iets ‘geromantiseerd’, als ik zo vrij mag zijn deze uitdrukking in dit verband te hanteren. De gedachten en gevoelens die bij mij opkwamen en die ik beschrijf baseer ik op mijn algemene gevoel dat ik bij deze casus kreeg. Ik kan me de casus en mijn emoties daaromtrent nog goed voor de geest halen, ook al weet ik niet meer letterlijk wat ik toen dacht en voelde.

levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt. De praktijk wijst echter uit dat hier in veel van de gevallen in de hulpverlening maar weinig mee wordt gedaan. Van mijn oude stageplek (stichting de KIJ in Deventer) hoorde ik zelfs dat ze dit onderdeel definitief van het intakeformulier willen schrappen. Een logische stap, zo lijkt het in eerste instantie. Dit strookt niet met mijn opvattingen over de aanwezigheid van levensbeschouwing en zingeving in het dagelijks leven. Ik ben me er van bewust dat levensbeschouwing en zingeving grote filosofische dan wel theologische vraagstukken kunnen zijn, maar juist omdat ik bij mezelf op zoek ben gegaan naar hoe ik zingeving en levensbeschouwing in de dagelijkse routine van mijn bestaan een plek kan geven, juist dáárin, ben ik er van overtuigd dat het effectief inzetten van de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt zou kunnen helpen bij het hervinden van zijn of haar² autonomie, en daarmee van zijn of haar zingeving.

Daarom heb ik na lang wikken en wegen besloten dat ik in deze afstudeerscriptie voor de opleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening aan Hogeschool Windesheim te Zwolle op zoek wil gaan naar een antwoord op de volgende vraag:

Hoe kan, in het maatschappelijk werk, de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt, in samenhang met de andere leefgebieden, effectief ingezet worden om goed in te spelen op de hulpvraag van de cliënt?

Ik zal pogen door middel van literatuurstudie tot een antwoord op deze vraag te komen.

In *hoofdstuk 1* ga ik op zoek naar wat het begrip autonomie betekent en hoe ik dit in de dagelijkse praktijk van het maatschappelijk werk, en met name bij cliënten, tegen ben gekomen, wat verlies hiervan inhoudt en hoe belangrijk deze waarde in de samenleving is.

In *hoofdstuk 2* probeer ik een definitie te geven van wat er onder zingeving en levensbeschouwing kan worden verstaan. Vervolgens wil ik verder ingaan op en onderscheid maken tussen ‘zin in het leven’, ‘zinnig leven’ en ‘zin van het leven’. Dit zal ik doen aan de hand van het boek *Zoeken naar zin: psychotherapie en existentiële vragen* van de Nederlandse psychoanalyticus Harry Stroeken.

In *hoofdstuk 3* wil ik aan de hand van het boek *Geestelijke verzorging en psychotherapie* van Jan Hein Mooren, docent Psychologie van Zingeving en Levensbeschouwing aan de universiteit voor Humanistiek te Utrecht, vervolgens dieper ingaan op wat de maatschappelijk werker nodig heeft om tot gesprekken over levensbeschouwing en zingeving te komen.

In *hoofdstuk 4* knoop ik de losse eindjes aan elkaar en zal ik, door middel van een samenvatting van het geheel, proberen de door mij gestelde onderzoeksvraag te beantwoorden in een conclusie.

² Om niet-specifieke redenen kies ik er in de rest van dit verslag voor om cliënten dan wel hulpverleners met ‘hij’ aan te duiden.

1. AUTONOMIE

“De HEER zei tegen Abram: ‘Trek weg uit uw land, uw stam en ouderlijk huis, naar het land dat Ik u zal aanwijzen.’ (Genesis 12:1)³

Autonomie is één van de kernwaarden van onze samenleving. Ik zie het ook als één van de kerntaken van het maatschappelijk werk, om de autonomie van de cliënt te waarborgen en hem dusdanig te motiveren, dat de cliënt uiteindelijk weer in staat zal zijn om (zo goed als mogelijk) zelfstandig te functioneren en zijn leven zelfstandig weer op te pakken. Met ‘zo goed als mogelijk’ doel ik in dit verband op de specifieke doelgroepen cliënten die door de aard van hun problematiek (bijvoorbeeld een licht verstandelijke beperking) niet in staat kunnen worden geacht geheel zelfstandig te functioneren en derhalve hulp nodig zullen hebben bij hun dagelijkse gang van zaken. Deze hulp moet er vervolgens op gericht zijn de kwaliteit en mate van zelfstandigheid bij de cliënt zo hoog mogelijk te houden.

Dit brengt nogal eens wat problemen met zich mee. Onze huidige maatschappij is zo ver geïndividualiseerd en gesecculariseerd dat de maatschappij er volkomen op gericht is voor de burgers om zo autonoom mogelijk te zijn. Dit roept bij mij de vraag op: zijn we niet te ver doorgeschooten in onze opvattingen van autonomie? Hoe gaan we in onze maatschappij om met mensen, die om wat voor reden dan ook, niet meer in staat zijn voor zichzelf te zorgen? In dit hoofdstuk wil ik antwoord geven op deze vragen en wil ik aantonen dat autonomie en zingeving een diepe verbondenheid met elkaar hebben en dat door het verlies van autonomie zingevingvragen kunnen ontstaan. Om deze vragen te beantwoorden wil ik het begrip autonomie plaatsen in het licht van de joods-christelijke traditie die de basis vormt voor onze samenleving.

1.1 Autonomie

“Trek weg uit uw land, uw stam en ouderlijk huis, naar het land dat Ik u wijzen zal”, zo luidde de woorden van de HEER aan Abram⁴ in het eerste bijbelboek Genesis. Opvallend genoeg is dit vers ook gelijk onze eerste kennismaking met de persoon Abram in de Bijbel. Er gaat geen verhaal aan vooraf, behalve een bijna zakelijke opsomming van de voorvaderen van Abram. Dit vers legt in een aantal woorden de kern van het begrip autonomie bloot. Abram wordt opgeroepen alles achter zich te laten wat hem bindt aan zijn bloed, alles wat hem bekend is, om de stem te volgen van een op dat moment voor hem onbekende god, om te gaan naar een nog onbekende bestemming. Om de woorden van Erich Fromm aan te halen, Abram moet zich losmaken van zijn ‘incestueuze banden’, datgene dat hem bindt aan zijn huis, zijn familie en zijn afkomst.

Erich Fromm pleit voor een radicaal humanistische visie op de verhalen van het Oude Testament⁵. De lijn die Fromm in deze visie trekt is er één van de constante zoektocht van de mens naar vrijheid, autonomie en zelfbeschikking, hetgeen al begint in Genesis 1, wanneer de mens ongehoorzaam is aan God en door het eten van de boom van kennis van goed en kwaad een

³ Voor de bijbelteksten in deze scriptie heb ik gebruik gemaakt van de Willibrord-vertaling (1^e druk, 1996, KBS) tenzij anders vermeld.

⁴ De naam Abraham krijgt hij pas vanaf Genesis 17:5, wanneer God hem de opdracht geeft zich in een bloedritueel te laten besnijden. “U zult niet langer Abram heten; uw naam zal Abraham zijn, want Ik heb u vader gemaakt van vele volken”.

⁵ Fromm, E. (1977)

nieuwe fase van bewustzijn binnenstapt. De mens is zich bewust geworden van goed en kwaad en verliest hiermee zijn initiële onschuld. Deze daad wordt door God in de bijbel niet beschreven als een ‘zonde’, maar als een daad van ongehoorzaamheid. Fromm schrijft dat het noodzakelijk was voor de mens om deze keuze te maken en dat het ook in Gods bedoeling lag voor de mens om deze keuze te maken, zodat de mens zich vrij kon maken van wat hem aan God bond, om zo, door diezelfde kennis van goed en kwaad, zelfstandige, volwassen mensen te kunnen worden die verantwoordelijkheid kunnen dragen voor de keuzes die ze maken.

Uit autonomie vloeit automatisch het dragen van verantwoordelijkheden voort, omdat je door autonomie (Grieks: *autos* = *zelf* en *nomos*=*wet*) in staat bent om keuzes te maken waar je zelf verantwoordelijk voor kunt worden gehouden. Volgens de letterlijke vertaling ben je op dat moment zelf in staat jezelf aan de wet te herinneren en daarnaar te handelen.

“Het vermijden van autonoom gedrag is een van de strategieën van mensen om het dragen van verantwoordelijkheid uit de weg te gaan. Autonoom gedrag is dan de manifestatie van het besef bij de cliënt dat deze zijn welzijn en welbevinden in eigen hand heeft”⁶ zegt Mooren. Als er één ding is dat duidelijk wordt uit het verhaal van Abram, en in grote mate ook in het verhaal van Adam en Eva in de hof van Eden, dan is het dat deze weg naar autonomie een lange en eenzame weg is.

“Het doel van de menselijke ontwikkeling is vrijheid en onafhankelijkheid. Onafhankelijkheid wil zeggen het doorsnijden van de navelstreng en het vermogen zelf de verantwoordelijkheid te dragen voor het eigen bestaan. Maar is de mens eigenlijk wel tot een dergelijke radicale onafhankelijkheid in staat? Kan hij zijn eenzaamheid onder ogen zien en verdragen zonder van ontzetting te bezwijken”⁷ vraagt Fromm zich af. Om volledig autonoom te zijn, om volle verantwoordelijkheid te kunnen dragen voor de keuzes die je maakt, heb je logischerwijze kennis nodig van wat goed en wat kwaad is (de wet). Hoe weet je anders wanneer je een slechte of een goede keuze hebt gemaakt? Maar om autonoom te zijn zul je ook moeten breken met je primaire banden, zo betoogt Fromm. Deze primaire banden, die Fromm omschrijft als ‘bloed en bodem, moeder en clan’⁸ hebben hun functie gehad. Ze hebben je beschermd, hebben voor je gezorgd en zijn goed voor je geweest. Maar er komt een tijd dat deze banden je ook zullen belemmeren om je verder te ontwikkelen. Wanneer die tijd daar is, en als je bloed en bodem je goed beschermd hebben en je bewust hebben gemaakt van de gevaren en de risico’s van deze wereld, ben je er klaar voor om uit te trekken uit je land, je stam en je ouderlijk huis om op weg te gaan naar je onbekende bestemming.

In Wolfram von Eschenbachs meesterlijke vertelling van *Parcival*⁹ wordt ditzelfde proces geduid in een aangrijpende scène. Parcival is als jonge knaap op weg naar het hof van koning Arthur omdat hij, net als zijn vader, die hij nooit heeft gekend, tot ridder wil worden geslagen. Zijn moeder, Herzeloide (wat Harteleed betekent, dit zegt iets over de pijn die elke moeder door moet maken bij het loslaten van haar kinderen), besluit om hem te laten gaan, maar geeft hem nog wel wat goedbedoelde adviezen (hij moet respect hebben voor jonkvrouwen en niet te veel

⁶ Mooren, J.H.M. (1989) p. 39, onder verwijzing naar Yalom.

⁷ Fromm, E. (1977) p. 58

⁸ A.w., p. 59

⁹ Eschenbach, W. Von. (1944)

vragen stellen) en een grove wollen tuniek mee. Bij het kasteel van de Visserkoning aangekomen (koning Arthur) zegt Parcival de Rode Ridder (Ither) te willen verslaan. Hij wordt uitgelachen, omdat hij er nog zo jong en naïef uitziet in zijn grove wollen tuniek. In het gevecht met de Rode Ridder weet hij hem uiteindelijk toch te verslaan (zie ook de overeenkomsten met de jonge schaapsherder David die Goliath wist te verslaan in *1 Samuël 17*). Hierop probeert Parcival de uitrusting van de Rode Ridder aan te trekken, maar hij kan hier niet mee overweg. Iemand adviseert hem zijn grove wollen tuniek uit te trekken, maar Parcival weigert en hij krijgt uiteindelijk het harnas over zijn tuniek heen. De grove wollen tuniek, die in dit verhaal symbool staat voor het moedercomplex, heeft hem op weg naar de Graalburcht van koning Arthur beschermd en verwarmt. Op dit punt in het verhaal, om volledig autonoom te worden, had Parcival de tuniek uit moeten doen, maar hij doet het niet. Later blijkt zijn moedercomplex hem in de weg te zitten de vraag te stellen “Wie dient de Graal?” waarmee hij de zieke koning Arthur had kunnen genezen. Zijn moeder had hem namelijk als advies meegegeven ‘niet te veel vragen te stellen’. Wanneer in een indrukwekkende ceremonie de Heilige Graal aan Parcival voorbij gaat, en hij de koning had kunnen redden door het stellen van de vraag, besluit hij om het niet te doen. Hij herinnert zich de adviezen van zijn moeder, en onder de indruk van de hele ceremonie in de Graalburcht, maakt hij de verkeerde keuze. Hij heeft zijn nieuw verworven autonomie (het doden van de Rode Ridder) over zijn moedercomplex gehangen.

Het moeilijkste wat er in het leven is, is datgene achter je te laten wat bekend is, wat je altijd beschermd heeft en voor je gezorgd heeft, om op een onbekende weg te gaan naar een onbekende bestemming, met alle gevaren die erbij horen, om zélf iemand te worden, om autonoom te worden en verantwoordelijkheid te dragen voor de keuzes die je vanaf dat moment gaat maken. En toch is dit noodzakelijk voor ieder mens om te doen.

Dit losmakingsproces is overal in de natuur terug te vinden. Eigenlijk begint het al vanaf de geboorte. In de baarmoeder zit een kind veilig en geborgen en moet het in 9 maanden tijd uitgroeien tot een kind dat er klaar voor is de wereld in te treden. De diepste binding met het verleden is de binding van het kind dat via de navelstreng verbonden is met zijn moeder. De geboorte zelf wordt wel eens omschreven als het eerste trauma waar een mens doorheen moet. Zonder je er zelf van bewust te zijn, word je losgerukt van de veilige plek waar je 9 maanden lang beschermd bent en gevoed. Na deze geboorte wordt in een ritueel, vaak door de vader, deze eerste binding, de navelstreng, met de moeder doorgeknipt: het eerste begin van je steeds zelfstandiger wordende leven. De hof van Eden, het paradijs waar Adam en Eva zich in Genesis 1 en 2 in bevinden, staat hier symbool voor het verblijf in de buik van de moeder. Adam en Eva verbleven in een plaats van vrede, waar eten in overvloed was, waar ze zelf niks voor hoefden te doen. In de loop van de ontwikkeling van het kind, zal het kind zich steeds bewuster van zichzelf worden en gaandeweg gaan ontdekken wat goed en wat kwaad is.

In dit verband is het nog opmerkelijk te ontdekken dat God, wanneer Hij de mens geschapen heeft, *niet* zegt “dat het goed was”. Bij alles wat door God geschapen werd staat “*En God zag dat het goed was*”.¹⁰ Bij de mens wordt dit echter niet specifiek gemeld. De verklaring die hiervoor wordt gegeven in de chassidische literatuur is dat alles wat God schiep af was, zijn bestemming al bereikt had in de schepping. De mens was na zijn schepping echter nog niet

¹⁰ Genesis 1:4; Genesis 1:10; Genesis 1:12; Genesis 1:18; Genesis 1:21; Genesis 1:25

voltooid. “Het is aan de mens zelf om, geleid door Gods woord zoals het in de Thora¹¹ en de Profeten vertolkt wordt, de hem eigen menselijke natuur in de loop van de geschiedenis tot ontwikkeling te brengen.”¹²

De eerste autonome daad van de mens is een daad van ongehoorzaamheid tegen God. Met deze stap wordt de eerste verbondenheid met de natuur verbroken. Dit betekent echter niet dat deze binding nu voorgoed verloren is gegaan. Wanneer de mens volledig mens is geworden, dat wil zeggen, een autonoom en verantwoord mens, kan hij weer verzoend worden met de natuur. Dit zou je enerzijds kunnen zien als een jongvolwassene, die zich heeft losgemaakt van zijn ouders, en op een latere leeftijd op een meer gelijkwaardige manier (maar nooit helemaal gelijkwaardig, zoals God en de mens ook nooit gelijk zullen zijn¹³) een hernieuwde relatie met zijn ouders kan ontwikkelen. Met gelijkwaardig bedoel ik hier dat er in deze hernieuwde relatie niet meer voor het kind gezorgd hoeft te worden. De zorgtaak van de ouders is voorbij, maar aangezien het kind nu voor zichzelf kan zorgen is dit niet meer nodig en zal er een meer volwassen relatie ontstaan tussen ouder en kind. Anderzijds kun je dit zien als een oproep om op een verantwoorde manier met de natuur om te gaan. Zoals ik al eerder heb laten zien lag het juist in de bedoeling van God dat de mens deze keuze zou maken, om ongehoorzaam te zijn aan het enige gebod dat God hen gegeven had. Dit was de enige manier om de incestueuze fixatie aan bloed en bodem te doorbreken. Zoals een kind, naarmate het ouder wordt, ook steeds meer zijn eigen keuzes begint te maken, soms tegen het advies van de ouders in. Maar kinderen hebben dit nodig om zelf te kunnen ontdekken wat goed is en wat kwaad is, en wat de consequenties kunnen zijn van de keuzes die ze maken. In de loop van de ontwikkeling is het de bedoeling dat kinderen hierin steeds meer hun eigen weg zoeken, tot het moment dat ze zich helemaal losmaken van hun verleden en op zichzelf gaan wonen. Voordat God Adam en Eva uit de tuin verdrijft, zegt God: *“Daarom zal een mens zijn vader en zijn moeder verlaten en zich hechten aan zijn vrouw, en die twee zullen één zijn.”*¹⁴ Het moge duidelijk zijn dat dit losmakingsproces van kinderen gepaard zal gaan met een hoge mate van ongehoorzaamheid. Dit zit kennelijk al vanaf het begin diep in de menselijke structuur verborgen. Zoals we gezien hebben is deze ongehoorzaamheid nodig, al kan ik het me voorstellen dat dit bij ouders vaak het bloed onder hun nagels vandaan haalt. Wellicht is dit het *kruis*¹⁵ dat ouders in hun leven te dragen hebben, zoals de naam Herzelojde van Parcivals moeder al aangaf.

¹¹ De eerste 5 boeken van de Bijbel, ook wel de Mozaïsche Wet genoemd. Hier wil ik nogmaals wijzen op de eerder omschreven vertaling van autonomie, ‘autos’=zelf en ‘nomos’=wet.

¹² Fromm, E. (1977) p. 54

¹³ Genesis 3:23-24 “De HEER God zei: ‘Nu de mens in de kennis van goed en kwaad als een van Ons is geworden, wil Ik voorkomen dat hij zijn hand uitstrekt en ook van de boom van het leven plukt. Door daarvan te eten, zou hij eeuwig blijven leven!’ Daarom verwees de HEER God hem uit de tuin van Eden, en moest hij de grond gaan bebouwen waaruit hij was genomen.” Na onafhankelijk te zijn geworden, was het de taak van de mens om te gaan werken, wat we nu in het dagelijks leven ook nog zien!

¹⁴ Genesis 2:24

¹⁵ Mattheüs 10:38

1.2 De schaduwzijde van autonomie.

Aan het begin van de 20^e eeuw vormden de familiebanden een groot sociaal vangnet voor mensen die in de problemen kwamen. De Verlichting en de daarop volgende scheiding tussen kerk en staat heeft ons bewust gemaakt van onze autonomie. De mens werd steeds meer gezien als een wezen dat in staat is voor zichzelf te zorgen en hier verantwoordelijk voor te worden gehouden. Is dit niet juist wat we wilden? De ‘vermarkting’ van de samenleving is overal om ons heen te zien. We hebben enorm veel keuzevrijheid gekregen. In de supermarkt kun je kiezen uit 10 verschillende soorten pindakaas, en je kiest onbewust het merk dat, door de reclame die je er van hebt gezien, beter aansluit bij het beeld dat jij van jezelf wilt uitdragen. Kon je voorheen kiezen uit ‘slechts’ een Particuliere- of een Ziekenfondsverzekering, nu kun je je eigen verzekeringspakket samen stellen waarin je je slechts laat verzekeren voor de zaken die voor jou van toepassing zijn. Blijkt daarna dat je een ziekte of iets anders krijgt waar je zelf niet op gerekend had, dan is dat volledig je eigen verantwoordelijkheid. Ik zie dit niet als iets slechts, maar het verbaast me wel eens hoe diep ik me in de materie moet inlezen om te snappen waar ik mee bezig ben, om te snappen wat voor verzekering ik aan het afsluiten ben, en ik kan me voorstellen dat er mensen zijn die het minder goed snappen. “Maar moet ik nu echt zo blij dat ik als consument de vrijheid heb van wie ik zorg wil ontvangen? Dat ik me daar ook nog eens keer in moet gaan zitten verdiepen? Moet ik nu blij zijn dat ik kan stroomtappen van wie ik wil, dat ik kan gaan lezen over Nuon, Essent, Eneco. Weet je, noem me een debiel, maar ik wil gewoon stroom.”¹⁶

De industriële revolutie heeft een enorme impact gehad op het leven van alledag en de maatschappij in het bijzonder. De technologische revolutie in de 20^e eeuw nog meer. De dood, die begin 20^e eeuw bij wijze van spreken nog bij het leven van alledag hoorde, hebben we door de enorme ontwikkeling op het gebied van medicijnen, technologie en de daarbij behorende mogelijkheden tot lichamelijk onderzoek, en onze kennis van het menselijk lichaam, uit het dagelijks leven kunnen verdrijven. Ziektes die tegenwoordig goed te behandelen zijn, stonden ooit garant voor een zekere dood. Dit heeft een enorme invloed gehad op ons denken over zingeving. De vraag naar de zin van het bestaan speelt, in een maatschappij waar de dood een ‘normaal’ onderdeel is van het leven van alledag, een meer urgente en belangrijke rol dan in een maatschappij waarin de dood ‘verdreven’ is uit ons collectieve bewustzijn en we niet meer geconfronteerd hoeven te worden met moeilijkere vragen dan ‘welke van deze 100 verschillende tv’s moet ik nou toch eens gaan kopen?’

“De huidige samenleving is in vrijwel al zijn facetten ingericht op de mens in deze rol – die van autonoom individu.”¹⁷ zo schrijft Wisse. “Het leidt mijns inziens geen twijfel dat de toegenomen keuzevrijheid van individuen een fundamentele verbetering betekent voor een ieder, zowel in materieel als in psychisch opzicht. Laten we ons er echter voor hoeden om, in ons enthousiasme over de vruchten van de Verlichting, blind te zijn voor de spanningsvelden die het moderne autonomiebegrip met zich meebrengt. (...) Klopt de voorstellingswijze van onze autonomie eigenlijk nog wel als we menen dat we ons leven van begin tot eind kunnen regisseren? (...) met onze autonomieopvatting is onze autonomie zélf in het geding.”¹⁸ De

¹⁶ Guzman, J. *Ton Zuur*. 2007, Cnr. Voor het fragment, zie: <http://www.youtube.com/watch?v=Lw1pd6mrKo4>

¹⁷ Wisse, M. (2008) p. 14

¹⁸ A.w., p. 14-15

conclusie van M. Wisse, die ik hier van harte wil onderschrijven, is dat de media in reclames de consument neerzet als een keuzevrije consument, maar voor het grootste gedeelte voor ons lijken te bepalen welke keuzes we moeten maken. Dit gebeurt veelal op een subtiele manier, zoals blijkt uit de reclameslogan van een bekende mediagigant, “Ik ben toch niet gek?” waarin geïmpliceerd wordt dat wanneer ik mijn tv bij een andere aanbieder wil kopen, ik dus wel gek zou zijn. We worden beheerst door reclames, slogans, billboards, allemaal manieren die nauw verbonden zijn met het in stand houden van onze economie, de mens als consumerend wezen. Wanneer het slecht gaat met de economie, moeten de mensen juist blijven kopen, is een boodschap die ik het laatste half jaar veelvuldig langs heb horen komen. Dit is naar mijn idee geen autonomie meer, maar consumptieautonomie; we zijn alleen nog vrij om te kopen en te consumeren.

“Er is een mythe van de autonomie ontstaan, in de zin dat mensen hun recht doen gelden op zelfbeschikking waarbij ze geheel op eigen kompas, niet beïnvloed laat staan gestuurd door een algemene betekenis horizon, door al dan niet morele factoren of door welke ander dan ook, hun levensloop kunnen bepalen naar eigen goeddunken.”¹⁹

Nu kunnen we bij wijze van spreken kiezen wanneer we zouden willen sterven. Door middel van medicatie of chirurgie is de duur van ons leven met enkele tientallen jaren te rekken. Door de komst van internet zijn alle soorten van informatie slechts een muisklik van ons verwijderd. We kunnen de wereld overvliegen en daarmee ons wereldbeeld enorm verbreden. Uit alle markten die er zijn komt er een enorm scala aan keuzemogelijkheden op ons af, keuzes waar we helemaal zelf verantwoordelijk voor zijn, en zo is de mens de regisseur geworden van zijn eigen leven. De mens is een zelfbepalend subject geworden dat verantwoordelijkheid draagt voor het uitleggen van zijn eigen bestaan, en wordt in staat geacht hier zelf een zin aan te verlenen.

“De Dijn neemt een algemene tendens waar om het leven in al zijn aspecten beheersbaar te maken. Typerend hiervoor vindt hij de uitsluiting en vervanging van het *fatum* (lot) door het *factum* (het gefabriceerde). Het fatum staat voor het onbeheersbare dat ons toevalt, verschijnselen die onze verlangens en denkbeelden doorbreken; ziekte en dood bijvoorbeeld. Het factum staat voor een constructie van ons om op het fatum grip te krijgen; zo ontwikkelen we in elk geval van ziekte een kuur die de ziekte bestrijdt, en construeren we met kleding, kapsel en make-up tot in de puntjes de indruk die we op anderen (wensen) te maken. Door verschijnselen die hun oorsprong buiten onze invloedssfeer hebben te manipuleren, kunnen we wat ons hiervan bevalt herhalen en wat ons niet bevalt uitsluiten”²⁰, zo legt Wisse het verschil uit dat H. de Dijn maakt tussen fatum en factum. We moeten blijven consumeren, maar nog nooit zijn er zoveel mensen geweest die zich voor hulp hebben aangemeld bij de verschillende bureaus voor schuldhulpverlening.

Zoals Fromm zich al hardop afvroeg: kunnen wij omgaan met de enorme vrijheid die ons gegeven is nu we autonome individuen zijn geworden? Kunnen we überhaupt omgaan met autonomie zoals het nu is? Kunnen we omgaan met de keuzevrijheid om ons eigen lot tot zover mogelijk te bepalen? Ik denk dat deze vraag met “nee” beantwoord dient te worden. “Onze vrijheid is inmiddels een feit geworden, maar op hetzelfde moment schijnt het leven zijn zin verloren te hebben. De strijd voor de vrijheid gaf het leven inhoud, een doel om naar te streven. Maar nu we onze vrijheid op het gevestigde gezag hebben veroverd en welvaart en onafhankelijkheid hebben verworven, worden we met een nieuwe realiteit geconfronteerd: het

¹⁹ Dohmen, J. (2006) p. 197

²⁰ Wisse, M. (2008) p. 19

gevaar van het existentiële vacuüm.”²¹ De mens is continu zoekende, zoekende naar een zin in zijn bestaan, zoekende naar de grenzen van zijn mogelijkheden. We hebben de sloten op het hek van het weiland weten open te breken. Nu staan we midden in het weiland, en de hekken, die ons houvast gaven, zijn in de verste verte niet meer te bekennen. Een enorme vrijheid ligt voor ons. Maar we raken in paniek door de open ruimte die voor ons ligt. Wat moeten we met deze enorme vrijheid? Zijn we hier wel klaar voor? We hebben het contact verbroken met de natuur om autonoom te zijn, en volgens Fromm zullen we vanuit die autonomie een manier moeten vinden om op een andere, volwassen manier weer terug te keren tot die natuur: dat is tenslotte ons levensdoel. “De mens zit gevangen in een existentiële gespletenheid: enerzijds maakt hij deel uit van de natuur, anderzijds stijgt hij er boven uit, doordat hij zich van zichzelf bewust is en kiezen kan. Hij kan deze gespletenheid alleen overwinnen door voorwaarts te gaan. Hij moet zichzelf als een vreemdeling in de wereld ervaren, vervreemd van zichzelf en de natuur, om opnieuw – en dan op een hoger niveau – één te kunnen worden met zichzelf, zijn medemens en de natuur. Hij moet de kloof tussen hem zelf als subject en de wereld als object bewust beleven, wil hij deze ooit kunnen overbruggen.”²² Maar hoe moeten we dat doen? En wat is mijn rol als maatschappelijk werker daarin? Op die vragen hoop ik in het vervolg van dit betoog een antwoord te kunnen geven.

1.3 Van autonomie naar zingeving.

Casus M. deel 2:

“Ik weet niet meer wat ik moet doen, ik weet niet meer wat ik nog kan geloven en ik weet niet meer wie ik ben”, zei ze, terwijl ze me vragend aankeek. Ik wist niet goed wat ik tegen haar moest zeggen en ik heb haar maar even laten huilen. Ineens zat ze ergens in een huis vlak buiten Utrecht, in een stad waar ze nog nooit geweest was. Al haar vrienden had ze in haar vlucht achter zich moeten laten en ze mocht vooralsnog aan niemand vertellen waar ze zat, in het kader van haar eigen veiligheid. Ik kon me haar gevoel goed voorstellen; het gevoel dat alles dat je kent onder je voeten weggeschoven wordt. Ik zei dat ik ook niet wist wat ik moest zeggen, dat ik zag dat het haar veel verdriet deed en dat we er de komende tijd naar gingen kijken hoe ze zichzelf weer kon terugvinden. We moesten een uitkering gaan aanvragen, dus ik haalde de papieren uit mijn tas en legde die op tafel. Ik heb haar geholpen bij het invullen hiervan.

Zelfstandigheid is een groot goed en onze hele maatschappij is ingericht op de individuele autonome mens. Problemen ontstaan daar waar mensen door omstandigheden (tijdelijk) niet meer in staat zijn zich zelfstandig te redden. Denk hierbij aan ouderen die steeds minder goed kunnen lopen en daarbij een rollator nodig hebben of mensen die vanwege hun (verstandelijke of lichamelijke) beperking hulp nodig hebben bij de dagelijkse gang van zaken. Hiervoor zijn in Nederland allerlei sociale voorzieningen geregeld, zoals de Ziektewet (ZW), de Wet Werk Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA) of de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening voor jonggehandicapten (Wajong), het Centrum Indicatiestelling Zorg, die deze mensen voor

²¹ Fabry, J.B. (1980) p. 117

²² Fromm, E. (1977) p. 66

activerende of ondersteunende begeleiding een persoonsgebonden budget (PGB) kunnen aanbieden of zorg op maat in natura uitbetalen. Al deze voorzieningen kijken naar de mogelijk- en onmogelijkheden van de betreffende cliënt in zijn respectievelijke situatie. Ook het maatschappelijk werk is ingericht op deze doelgroepen en de bedoeling van het werken met deze cliënten is, zoals voor al deze voorzieningen geldt, zoals ik eerder al zei, om de autonomie van de cliënt te waarborgen en dusdanig te stimuleren en motiveren, dat de cliënt uiteindelijk weer in staat zal zijn om (zo goed als mogelijk) zelfstandig te functioneren en zijn leven zelfstandig weer op te pakken.

Zingeingsvragen kunnen ontstaan wanneer mensen hun autonomie verliezen. Door allerlei verschillende omstandigheden in het leven kan het gebeuren dat ‘gewone’ gezonde mensen in een situatie terecht komen waar ze niet meer zelfstandig uit kunnen komen en ze afhankelijk worden van hulp van anderen. Mensen kunnen het gevoel krijgen dat ze niet meer tegemoet kunnen komen aan de eisen die de snel veranderende maatschappij aan hen stelt en de positie die ze zichzelf in die maatschappij hadden toebedeeld. Er ontstaan vragen over de zin van wat ze tot nu toe gedaan hebben en waar het allemaal goed voor is geweest. Het blijkt dat de maatschappij zich ook blijft voortbewegen wanneer zij er geen deel aan nemen en mensen kunnen zich gaan afvragen wat het nut van al hun werk is geweest, het nut van hun bestaan, hun rol in het universum en uiteindelijk, de zin van het bestaan. In dit stadium ligt een depressie op de loer, hoewel mensen door omstandigheden natuurlijk ook eerst in een depressie terecht kunnen komen en daar vanuit zingeingsvragen ontwikkelen. De vragen waarmee cliënten zich bij het maatschappelijk werk aanmelden, kunnen legio zijn. Ik denk wel dat het maatschappelijk werk zich er van bewust moet zijn dat achter de vragen waar ze door cliënten dagelijks mee geconfronteerd worden, ook weer een legio aan zingeingsvragen kunnen zitten en het lijkt mij derhalve een goede zaak om hierop door te vragen.

“Ziekte wordt gekenmerkt door een zekere onmacht. De ziekte overvalt de mens en berooft hem in zekere zin en tot op zekere hoogte van zijn vrijheid en autonomie. Vrijheid bedoel ik hier in de vóórwetenschappelijke zin van vrijheid tot initiatief en tot keuze, zoals we die in ons leven van alledag beleven.”²³ Het begrip ‘ziekte’, dat F. Haarsma hier gebruikt, neem ik in dit opzicht nogal breed, omdat ik al eerder heb aangetoond dat de gevolgen, die hij hier omschrijft, van vele andere hulpvragen afkomstig kunnen zijn. Het punt blijft hierin hetzelfde: een beperking van autonomie en vrijheid, door welke oorzaken dan ook, kunnen ernstige gevolgen hebben voor het sociaal welbevinden van de cliënt. De vrijheid om je leven zelfstandig te kunnen leiden wordt je ontnomen en je hebt hulp nodig bij de dagelijkse gang van zaken. Genoeg mensen melden zich niet aan bij het maatschappelijk werk vanwege de schaamte die dit verlies met zich meebrengt. “In zoverre vrijheid bijdraagt tot en voorwaarde is voor het ervaren, vinden, duiden en verlenen van zin, betekent de aantasting daarvan door ziekte ook een aantasting van zinervaring. Ziekte betekent in dit perspectief een zininperking.”²⁴

Om tot zingeving te komen maken mensen gebruik van de aangeleerde referentiekaders die verankerd liggen in het wereldbeeld dat gehanteerd wordt in hun eigen cultuur. Daarom lijkt het mij goed als maatschappelijk werker om door te vragen op dit wereldbeeld, omdat vanuit dit wereldbeeld een hoop informatie vergaard kan worden over hoe de cliënt normaal zin geeft aan

²³ Dijk, W.K. van. (1982) p. 13

²⁴ A.w., p. 14

zijn leven en de activiteiten die hij uitvoert. Met deze informatie in het achterhoofd kan mijns inziens nog beter worden ingespeeld op de behoefte van de cliënt en kan gericht gewerkt worden aan een nieuw zingevingskader voor de cliënt waarin autonomie en persoonlijke vrijheid belangrijke waarden zijn die ook voor de cliënt haalbaar zijn, afgestemd op de beperkingen en kwaliteiten van de betreffende cliënt. De ene cliënt kan meer dan de ander (denk bijvoorbeeld aan licht verstandelijk beperkte cliënten) dus zullen deze waarden voor elke cliënt weer wat anders inhouden. Het doel hiervan is de cliënt op zijn niveau weerbaar te maken voor de eisen van de maatschappij en individueel te kijken hoe de cliënt aan deze eisen tegemoet kan komen, in hoeverre dat mogelijk of onmogelijk is. “De zingevingsvraag is als gespreksonderwerp nooit los verkrijgbaar. Ze zit steeds verpakt in de zelfwaardering en identiteitsproblematiek van degene die ze aan de orde stelt. En ze wordt gepresenteerd in een overdrachtsrelatie waarbij autonomie en vrijheid, macht, status en seksualiteit op een of andere wijze in het geding zijn.”²⁵ In dit proces van het zoeken naar een nieuwe autonomieopvatting zie ik een duidelijke rol voor mezelf als maatschappelijk werker weggelegd.

²⁵ Kuilman, M. & Uleyn, A. (1986) p. 52

2. ZINGEVING NADER BEKEKEN

“Als de mens er niet altijd voor kan zorgen dat de geschiedenis een zin heeft dan kan hij in ieder geval zodanig handelen dat zijn eigen leven er een heeft.” (Albert Camus)

De code voor maatschappelijk werkers stelt in zijn inleiding dat het een kenmerk is van de professie, dat zij zich richt op het opkomen voor waarden van de cliënt die in de samenleving ‘hooggeschat’ zijn en hem helpt die waarden te ontplooiën.²⁶ In hoofdstuk 1 heb ik getracht te betogen dat autonomie één van die waarden dient te zijn, maar ook wat in onze samenleving de schaduwzijde is van een te ver doorgetrokken vorm van autonomie, alsmede het verband tussen autonomie en zingeving. In dit hoofdstuk wil ik laten zien hoe de maatschappelijk werker zich in de hulpverlening kan richten op de manier waarop de cliënt zin geeft aan zijn leven en de eventuele problemen die kunnen ontstaan door zijn wereldbeeld en de omgang daarmee in het dagelijks leven.

2.1 Aandacht voor zingeving in het levensverhaal van de cliënt

Mensen zijn sociale wezens en hebben elkaar nodig om te overleven. Mensen praten met elkaar om elkaar beter te leren kennen, eerst misschien wat afwachtend, maar na verloop van tijd, als het contact intensiveert, vertellen mensen steeds meer en meer over zichzelf. Kennelijk is de behoefte tot het maken van een levensverhaal in die gesprekken groot. “Dat coherente levensverhaal lijkt een behoefte te zijn van de meeste mensen. Maken mensen kennis met elkaar, dan gaan zij al spoedig elkaar hun levensverhaal vertellen. Afhankelijk van de beoogde intensiteit van de kennismaking wordt het verhaal uitgebreider en vollediger. Het ontwikkelt zich met de mens mee. Naarmate een persoon verandert, krijgt hij ook een andere kijk op zijn leven, ziet hij de dingen in een ander perspectief.”²⁷ Zaken die eerst belangrijk leken, kunnen later van minder belang worden. De constructie van dit levensverhaal is belangrijker geworden nu tradities minder houvast bieden en de familiale en sociale banden minder strak zijn. “In het levensverhaal zit iemands levensbeschouwing verweven. Familiale en hedonistische waarden krijgen tegenwoordig de grootste nadruk.”²⁸ De mens is nu zelf verantwoordelijk geworden voor het construeren van zijn leven en daar op een zingevende manier invulling aan te geven.

De Britse socioloog Anthony Giddens zegt in dit verband: “In het persoonlijk leven betekent autonomie het succesvol verwezenlijken van het reflexieve zelfproject.”²⁹ Dit houdt in dat zingeving tegenwoordig meer de functie heeft gekregen van het ontwikkelen van je persoonlijkheid, de keuzes die je in het leven moet maken, wie je wilt zijn en wat je wilt gaan doen.

“Het falen van traditionele zingevingssystemen heeft onder andere te maken met maatschappelijke processen die wel worden aangeduid met de termen ‘individualisering’ en

²⁶ Janssen, J.H.G.(1999) p. 245

²⁷ Stroeken, H. (1999) p. 24

²⁸ A.w., p. 25

²⁹ Giddens, A. (1992) p. 189

‘secularisatie’. Daarmee wordt bedoeld dat mensen steeds meer op eigen gezag zijn gaan denken, voelen en zich gedragen, in plaats van zich te laten leiden door kerkelijke of andere externe autoriteiten. Een andere culturele verandering, de psychologisering van menselijke problemen, sloot daar naadloos op aan. Met ‘psychologisering’ wordt dan bedoeld dat mensen hun problemen steeds meer gaan zien vanuit een psychologisch perspectief, in plaats van uit een religieus, maatschappelijk of medisch gezichtspunt.”³⁰ Waar problemen in het verleden vaak religieus geïdentificeerd werden, het was dan bijvoorbeeld Gods wil dat het zo ging of men had een ‘zonde’ begaan waardoor problemen ontstonden, zo worden de laatste jaren problemen veelal psychologisch geïdentificeerd. Toch is er nog steeds een grote groep gelovigen die voor het omschrijven van hun problemen, overtuigingen, praktijken en dilemma’s gebruik maken van een grote verscheidenheid aan religieuze termen, beelden, verhalen, symbolen en metaforen, ook wel ‘culturele kernmetaforen’³¹ genoemd. Via deze kernmetaforen creëren we “samenhangende conceptuele schema’s”³² waardoor we de wereld en de gebeurtenissen in ons eigen leven kunnen begrijpen en op waarde kunnen schatten. Het proces van het gebruiken van deze kernmetaforen is meestal onbewust, maar het begrijpen van deze metaforen kan ons een hoop inzicht geven in hoe iemand tegen het leven en de zin of onzin daarvan aankijkt. Het leven kan soms angstaanjagend willekeurig op ons overkomen. Veel dingen die gebeuren, gebeuren zonder een reden en zijn onvoorspelbaar, waardoor het zinloos op ons over kan komen. Om deze onvoorspelbaarheid te begrijpen en er een ‘hogere’ zin aan te geven, maken we volgens Schreurs ook gebruik van ‘spirituele kernmetaforen’. “Spirituele kernmetaforen functioneren als een sleutel om betekenis en eenheid te vinden in de chaos van ervaringen. Ze helpen mensen hun gedachten en gevoelens te ordenen en oog te krijgen voor wat zulke situaties en ervaringen betekenen voor hun relatie met God.”³³

In onze geïndividualiseerde samenleving hebben deze spirituele kernmetaforen echter geen context meer. Toch maken religie en spiritualiteit een belangrijk deel uit van onze cultuur, is het niet in het heden of in de toekomst, dan toch zeker wel in het verleden. Religie staat aan de basis van onze samenleving. Vele wetten, rechten en plichten die in ons juridisch systeem staan opgenomen zijn gefundeerd door christelijke politieke partijen door de eeuwen heen. Religie zit in ons denken, voelen en handelen en allemaal komen we op een bepaalde manier in ons dagelijks leven hiermee in aanraking. We hebben voor een groot gedeelte geleerd ons leven te beschouwen vanuit een religieus of spiritueel standpunt. Het zit diep in ons denken, voelen en handelen verankerd omdat eeuwen lang ons leven op die manier is gestructureerd en er op die manier zin en betekenis gegeven is aan de onvoorspelbaarheid van het bestaan. Als het gaat om culturele kernmetaforen zit het gevaar bij de hulpverlener hierin, dat hij de problemen van de cliënt niet goed kan begrijpen en geneigd is hetgeen de cliënt vertelt in psychologische termen te duiden waardoor de cliënt zich weer niet begrepen voelt. Een ander probleem in de omgang tussen de hulpverlener en de cliënt dat kan zorgen voor ruis in het contact kan gevonden worden in het feit dat hulpverleners veelal humanistische waarden aanhangen terwijl cliënten over het algemeen godsdienstig zijn ingesteld.³⁴ Maar dat lijkt me een zaak voor een ander onderzoek.

³⁰ Kalmthout, M. van. (2005) p. 21

³¹ Schreurs, A. (2001) p. 7

³² A.w., p. 75-76

³³ A.w., p. 85

³⁴ Kalmthout, M. van. (2005) p. 61

In de intakefase komt de cliënt in eerste instantie om over zijn primaire probleem te praten. Het kan zowel helpend voor de cliënt als voor de maatschappelijk werker zijn om de cliënt in de intakefase zijn levensverhaal te laten opschrijven. “Belangrijk is om naar de belevingswijze en de eventuele praxis te vragen, en vooral naar de betekenis die de levensbeschouwing volgens de hulpvrager in het algemeen voor haar of hem heeft en voor de aanmeldingsproblemen in het bijzonder.”³⁵ Dit hoeft niet in zoveel pagina’s, één of twee a4-tjes kunnen ook al voldoende informatie bieden om een beeld te krijgen van hoe de cliënt in het leven staat, mits de hulpverlener in staat is deze signalen eruit te pikken en de cliënt duidelijk vertelt wat hij verwacht van dit levensverhaal. Het is in dit kader vooral goed om aandacht te vragen voor de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt, voor hoe hij zichzelf ziet, wat hij wil bereiken in het leven in het algemeen en wat hij wil bereiken nadat het hulpverleningstraject met de maatschappelijk werker afgelopen is. Hieruit kunnen vervolgens weer een aantal doelen gedestilleerd worden die meegenomen kunnen worden in het door de maatschappelijk werker en de cliënt samen op te stellen hulpverleningsplan. “Het levensverhaal brengt de cliënt terug bij zichzelf, bij het waarom en voor wie te leven. Uiteindelijk zal hij zelf antwoord op zijn bestaansvragen moeten geven. Het gaat om zijn welzijn, zijn mens-zijn. Hij heeft de vrijheid meegekregen te moeten kiezen voor iets of voor niets.”³⁶ Uit dit levensverhaal zouden doelen geconstrueerd kunnen worden die de cliënt nastreeft. Wat wil hij bereikt hebben als hij klaar is bij de maatschappelijk werker? Ook zouden pijnpunten bij de cliënt in dit levensverhaal naar voren kunnen komen; pijnpunten op grond waarvan de maatschappelijk werker zou kunnen beslissen de cliënt door te verwijzen naar gespecialiseerde hulp. “Op de vraag hoe waar de subjectieve autobiografie aan het einde van een therapie is, moet het antwoord luiden: zo waar mogelijk. Onwaarheid is immers onvrijheid; het kost energie om leugens – ook over zichzelf alleen voor zichzelf – overeind te houden. Indien men geheel zonder illusies was, zou men geheel vrij zijn; misschien beter geformuleerd: indien men alle ‘waarheid’ op zich af kon laten komen, was men geheel vrij.”³⁷

De levensbeschouwelijke achtergrond en het zingevingskader, of de culturele kernmetaforen van de cliënt, bepalen voor een groot gedeelte hoe hij zin en duiding geeft aan zijn dagelijkse bezigheden. Dit levensverhaal is er uiteindelijk voor bedoeld om samen met de cliënt de situatie te verkennen en te ontrafelen. Op grond hiervan, in combinatie met het intakegesprek, kan er vervolgens een hulp- en dienstverleningsplan worden opgesteld.

Ik heb nu al een aantal malen de begrippen ‘levensbeschouwing’ en ‘zingeving’ gebruikt. Ik ben mij er van bewust dat dit twee zeer brede begrippen zijn die enerzijds veelomvattend zijn en die anderzijds weer op verschillende manieren opgevat kunnen worden. Alvorens ik verder ga met mijn betoog wil ik voor het begrip van deze termen gebruik maken van de definitie van ‘levensbeschouwing’ zoals door Peters en Felling omschreven: Levensbeschouwing is “het complex van overtuigingen en houdingen met behulp waarvan mensen hun bestaan betekenis geven. Het zijn de beginselen op basis waarvan mensen aan hun leven een laatste, allesomvattende zin (‘ultimate meaning’) geven.”³⁸ De definitie van zingeving die hier uit voortvloeit luidt als volgt: “Zingeving is een procesmatig gebeuren, waarbij het individu betekenis en waarde toekent aan het eigen leven in zijn totaliteit of aan aspecten van het eigen

³⁵ Zock, T.H. & Glas, G. (2001) p. 59

³⁶ Lang, Y. (1998) p. 64

³⁷ Stroeken, H. (1999) p. 19

³⁸ Geciteerd in: Vellenga, S.J. (1992) p. 17

leven en dat mede tot stand komt in de interactie van het individu met diens sociale omgeving.”³⁹ Zingeving gaat hier dus over waarde toekennen en betekenis geven aan de gebeurtenissen in het leven. De manier waarop mensen dit doen, zegt veel over hoe ze vervolgens met deze situatie omgaan. De klassieke slachtofferrol uit de dramadriehoek (de driehoek van “redder – aanklager – slachtoffer”) zie je mijns inziens terug in het gevoel dat de cliënt kan hebben dat hem ‘van alles overkomt’ en hij nergens meer de hand in lijkt te hebben. Dit zegt iets over de manier waarop de cliënt zin geeft aan, of liever gezegd, ‘geen zin ziet in’ wat hem overkomt. Ten slotte nog deze samenvattende definitie van zingeving: “Zingeving is niets meer dan alles wat we tegenkomen in een zodanig kader plaatsen dat we er raad mee weten.”⁴⁰

2.2 Zingeving

In zijn boek *Zoeken naar zin: psychotherapie en existentiële vragen*, dat de leidraad vormt voor dit tweede hoofdstuk van mijn betoog, maakt psychoanalyticus Harry Stroeken onderscheid tussen drie vormen van zingeving, die ik hier verder wil uitwerken.

Deze drie vormen zijn ‘zin **in** het leven’, ‘zinvol leven’ en ten derde de vraag naar de ‘zin **van** het leven’. Deze drie punten staan in continu contact met elkaar en beïnvloeden elkaar over en weer. Als je het gevoel hebt dat je een zinvol leven leidt, heb je meestal ook zin **in** het leven. Wanneer je zin hebt **in** het leven, doet de vraag naar de zin **ván** het leven er meestal niet zoveel meer toe. De vraag naar de zin **ván** het leven ontstaat vaak, wanneer er iets mis gaat met de eerste twee punten. Je hebt niet meer het gevoel dat de dingen die je doet zinvol zijn, waardoor je de zin in het leven verliest, waarna de vraag naar de zin van het leven om de hoek komt kijken.

2.2.1 Zin in het leven

“(…) ‘zin’ in de betekenis van zin hebben **in**, uitzien naar. Zin in deze betekenis heeft te maken met levenslust en is het tegenovergestelde van depressie.”⁴¹ Zin in het leven ontstaat vooral wanneer we het idee hebben dat we een zinvol leven leiden. We doen het ergens voor, of dat nou een ideaal is of een doel wat we willen bereiken. Zin in het leven hebben gaat meestal vanzelf; we leiden ons leven onbewust. “Zingeving heeft ook te maken met zin hebben in iets waaraan je tot dan toe zin hebt ontleend: bijvoorbeeld in slapen, praten, drinken, stil lezen, lieven, noem maar op. Het komt tegemoet aan wat op grond van verleden ervaringen voldoening geeft.”⁴² De Oostenrijkse neuroloog en psychotherapeut Viktor Frankl noemt dit ook wel de ‘noëtische dimensie’. “Deze term is ontleend aan het Griekse *noos*, geest. Maar Frankl gebruikt hem om het specifiek menselijke aan te duiden. De noëtische (geestelijke, specifiek menselijke) dimensie omvat eigenschappen als de wil zin aan iets te geven, doelgerichtheid, ideeën en idealen, creativiteit, verbeelding, geloof, liefde die verder gaat dan het fysieke, een geweten dat boven het superego uitstijgt, zelftranscendentie, persoonlijke bindingen en keuzen, verantwoordelijkheid, gevoel voor humor, de vrijheid om te kiezen (…)”⁴³

³⁹ Nies, H.L.G.R. & Munnichs, J.M.A. (1989) p. 53

⁴⁰ Borg, M.B. ter. (2000) p. 8

⁴¹ Stroeken, H. (1999) p. 28

⁴² Munnichs, J.M.A. (1995) p. 80

⁴³ Fabry, J.B. (1980) p. 33

Wanneer het leven tegenzit en alles niet meer als vanzelf lijkt te gaan kunnen we de zin in het leven verliezen. Het plezier is weg en we merken dat we er steeds meer moeite voor moeten doen om waardering te halen uit wat we doen. De zin om onze creativiteit te uiten is weg en onze idealen voelen zinloos. *‘Waar doe ik het allemaal nog voor?’* Als dit gebeurt ligt een depressie vaak op de loer. Het kan uiteraard ook andersom werken wanneer een depressie ervoor zorgt dat we geen zin meer in het leven ervaren. Een ‘noögene neurose’ (zie punt 3 van deze paragraaf) kan ontstaan. Psychopathologie in deze zin tast het levenspatroon aan van de cliënt, het leven gaat vaak niet meer vanzelfsprekend. “Zonder verlangen geen zin.” zegt Stroeken, “Derhalve ziet de depressieve mens geen zin, want niets trekt hem aan. Dingen en mensen waar hij altijd van gehouden heeft, zeggen hem niets. De afwezigheid van depressie is een noodzakelijke voorwaarde voor een als zinvol ervaren leven, zij het geen voldoende. Een andere voorwaarde is het tekort. Als er geen afstand bestaat tussen behoefte en vervulling, wordt het verlangen gedood. Overvloed en gemakkelijke vervulling van wensen zijn gevaarlijk.”⁴⁴ Het uitzien naar iets is ook een zingevende activiteit. Overigens kan iemand die de zin *van* het leven niet kent, toch zin *in* het leven hebben. Wanneer je je leven als zinvol ervaart, en je zin hebt in het leven, doet de vraag naar de zin *van* het leven er meestal niet zo veel toe. Andersom kan iemand die de zin *van* het leven denkt te kennen, toch het gevoel hebben geen zin *in* het leven te hebben.

Wanneer de maatschappelijk werker de indruk heeft dat de cliënt de zin in het leven op een dusdanige manier is kwijtgeraakt dat er sprake is van een psychisch probleem en dat de cliënt zelf niet meer in staat is, met hulp van de maatschappelijk werker, deze zin terug te vinden, dan wordt het tijd de cliënt door te verwijzen naar een psychotherapeut.

2.2.2 *Zinvol leven*

Het tweede punt dat belangrijk is voor zingeving in het algemeen is het gevoel een zinvol leven te leiden. Hier is weinig filosofisch aan, omdat het gaat over de alledaagse gang van zaken in het leven omtrent school, werk, relaties, persoonlijk welzijn, etc. kortom; het bezig zijn met het gewone leven zoals zich dat elke dag weer afspeelt. “Aangezien zinvolheid te maken heeft met contact en zinloosheid met isolement, kan men zeggen dat therapie uiteraard zingevend is, in zoverre zij vervreemding opheft. In principe ontstaat er immers contact met de therapeut (...) die weer zin kan geven aan het leven.”⁴⁵ Het leven is zinvol wanneer mensen er een doel in zien. Het geloven in of werken aan dat doel is goed voor de geestelijke gezondheid. Het geeft vorm aan de ervaring van ‘levenslust’. “De tweede betekenis van het woord zin betreft zinvol, zinnig leven, dat wil zeggen dat iemand zijn levenslust vorm kan geven in relaties en werk. Liefde en werk vormen een dan de samenvatting van de essentiële terreinen van het leven. Hierbij hoort de vraag waarvoor iemand leeft, voor welke waarden en doelen hij zich inzet, van welke wereld hij deel uitmaakt.”⁴⁶

Het is algemeen bekend dat wanneer mensen voor langere tijd thuis zitten (wegens ziekte of welke andere reden dan ook) en daarnaast weinig activiteiten ondernemen, het gevoel van zinloosheid kan toeslaan. Dit gevoel van zinloosheid kan vervolgens effect hebben op de zin die

⁴⁴ Stroeken, H. (1999) p. 33

⁴⁵ A.w., p. 27

⁴⁶ A.w., p. 28

mensen in het leven hebben, hetgeen vragen kan oproepen over de zin van het leven. “Intussen behoeven we ons niet te vleien met de gedachte dat de preoccupatie met de zin van het bestaan mensen duurzaam bezig houdt. (...) Het heeft waarschijnlijk voor een deel te maken met het feit dat in de vanzelfsprekendheid van de ‘dingen van de dag’ de zin impliciet wordt meegenomen, zonder dat we erop reflecteren.”⁴⁷ De sleutel naar zingeving in het algemeen en hulpverlening op het gebied van zingeving aan cliënten, ligt mijns inziens voor het maatschappelijk werk dan ook bij dit punt: de cliënt stimuleren en motiveren zijn problemen aan te pakken tot de cliënt het gevoel terugkrijgt dat het leven weer zinvol is.

Stroeken ontleent aan het proefschrift van Dominique L. Debats acht categorieën waarop een zinvol leven zich afspeelt. Ik wil in dit kader nog even wijzen op de vele overeenkomsten die ik in deze categorieën zie met de acht à negen leefgebieden (afhankelijk van de maatschappelijk werk instelling) waar maatschappelijk werkers mee werken in de intakeprocedure met een cliënt. Mijn ervaring is dat een grote groep cliënten vaak problemen ervaart op meer dan één leefgebied en daardoor het leven als zinloos begint te ervaren.

“Meaning in life blijkt 8 categorieën te omvatten, volgens Debats (1996). Hij definieert de beleving van zinvolheid of zinloosheid als ‘presence or absence of the feeling that one can make sense, order or coherence of one’s existence’”⁴⁸

De acht categorieën die Debats hier omschrijft, zijn de volgende:

1. betrokkenheid op het gezin, partner of vrienden
2. engagement bij je baan, school of voornaamste bezigheid
3. persoonlijk welzijn: een individualistische oriëntatie met nadruk op het ervaren van zin door het genieten van het leven, het maken van plezier, en op het handhaven van fysieke en geestelijke gezondheid
4. zelfrealisatie: een oriëntatie op het bereiken van tastbare of niet tastbare doelen en psychologische vaardigheden
5. dienstbaarheid: een altruïstische oriëntatie met nadruk op het helpen van mensen in het algemeen
6. geloven: toewijding aan of het praktiseren van religieus-spirituele of sociaal-politieke geloofsovertuigingen
7. materialisme: zin die komt uit het nastreven van materiële doelen en bevredigingen
8. toekomst / hoop

Het zwaartepunt van het maatschappelijk werk dient mijns inziens te liggen op het reactiveren van de cliënt tot het punt dat de cliënt weer het gevoel heeft een zinvol leven te leiden, zodanig dat de cliënt zelfstandig in staat is deze kwaliteit van leven voor zichzelf te bewaken en langdurig te onderhouden. Zoals ik al eerder heb aangegeven, dient hierbij uiteraard wel gekeken te worden naar wat de cliënt, wanneer er sprake is van een beperking, zelfstandig kan. Het is en blijft de taak van de maatschappelijk werker om problemen op andere gebieden van zingeving te signaleren, hierover te praten en eventueel door te verwijzen.

⁴⁷ Kuilman, M. & Uleyn, A. (1986) p. 23

⁴⁸ Stroeken, H. (1999) p. 32, uit Debats, D.L. *Meaning in life, psychometric, clinical and phenomenological aspects*. 1996, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

2.2.3 Zin van het leven

De zin van het leven kan gezien worden als een opvatting, een gedachte, idee of stelsel van ideeën, ideologieën en opvattingen die men heeft ten opzichte van het leven en het beleven van het leven over welke plek en waarde dit leven inneemt. De vraag naar de zin van het leven wordt traditioneel beantwoord door een willekeur aan religies en godsdiensten. Stroeken omschrijft deze vorm van zin als “zin in de betekenis van ‘de zin van het leven’. Dat is een wijsgerige, eventueel religieuze, vraag. Het is de vraag naar de levensvisie, de levensbeschouwing, de *philosophy of life*. Ieders antwoord op deze vraag staat expliciet gewoonlijk ver af van het concrete therapeutische werk, zij het dat het waarschijnlijk op de achtergrond meespeelt.”⁴⁹ Door de secularisering en de individualisering is het idee grotendeels verworpen dat religies of godsdiensten het alleenrecht hebben om een antwoord te kunnen geven op deze vraag. De zin van het leven wordt nu ook vooral gezien als de belangrijkste waarden die iemand in het leven kan hebben, het nastreven van een bepaald ideaal, redenen waarvoor iemand leeft, van welk sociaal netwerk iemand deel uitmaakt. “Er moet iets bijzonders gebeuren voordat de zinvraag en de wetenschappelijke nieuwsgierigheid worden gewekt en tot verder denken aansporen. (...) Ze komen pas expliciet aan de orde in grenssituaties, wanneer het vaste ritme en de vertrouwde patronen worden doorbroken door crisisachtige wendingen van het lot óf door een verandering van een persoonlijke stellingname, die gestalte krijgt in de weigering ‘vanzelfsprekendheden’ nog langer als zodanig te aanvaarden. (...) De antwoorden kunnen van uiteenlopende aard zijn. Ze worden vanuit het wetenschappelijk perspectief geboren uit de verwondering en bij de zingeving uit de nood.”⁵⁰

Het hoeft niet zo te zijn dat levensvisie en opvattingen ten opzichte van het leven een afgerond of duidelijk geheel zijn, men hoeft daar helemaal niet duidelijk over uit te zijn, maar het gaat hier om een dynamisch gegeven dat groeit, zich uitbreidt en ‘meegroeit’ met de ontwikkeling die de persoon doormaakt.

Wanneer er door omstandigheden problemen ontstaan in het leven kan de vraag naar de zin van het leven plotseling actueel worden, bijvoorbeeld bij het overlijden van een naaste van de betrokkene. Het gaat hier om een grote vraag die enorme impact kan hebben op het leven van de betrokkene, die soms zelfs kan uitmonden in suicide, omdat het hier de vraag naar het diepste wezen van de mens en zijn ziel betreft.. Vragen op dit gebied kunnen doorwerken tot in de kern van het bestaan. “Het twijfelen aan de zin van het leven kan leiden tot wanhoop, depressies en tot een nieuw soort neurose die Frankl met de nieuwe, door hem bedachte term ‘noögene’ neurose aanduidt. (...) Noögene neuroses ontstaan in onze noëtische dimensie en kunnen veroorzaakt worden door botsingen tussen waarden, gewetensconflicten of door een vruchteloos verlangen en zoeken naar onze hoogste waarde – de uiteindelijke zin van het leven. (...) Noögene neuroses vragen om een therapie die het bewustzijn van de patiënt richt op het heden, de toekomst, op taken die volbracht moeten worden, relaties die moeten worden aangegaan en de zin die ontdekt moet worden.”⁵¹

Voor vragen omtrent deze vorm van zin is het voor de maatschappelijk werker raadzaam de cliënt door te verwijzen naar een geestelijk raadswerker, pastoor, imam of een andere geestelijke. Echter “De zin van het leven niet zien hoeft niet te betekenen dat men op weg is naar een

⁴⁹ Stroeken, H. (1999) p. 28

⁵⁰ Kuilman, M. & Uleyn, A. (1986) p. 23

⁵¹ Fabry, J.B. (1980) p. 45

depressie. (...) Toch is het zeker waar dat de (on)vriendelijkheid van de wereld en het universum iemands levensgevoel medebepaalt. Of de mensen, jijzelf en de dingen je fundamenteel betrouwbaar voorkomen of niet, maakt een groot verschil. Of je al of niet tot vrede komt met je bestaan.”⁵²

2.3 *Praktische toepassing voor het maatschappelijk werk*

Om weer een koppeling te maken naar het levensverhaal van de cliënt waar ik mijn inleiding mee begon: in dit levensverhaal kan de maatschappelijk werker zien op welke manier de cliënt tot nu toe zin probeerde te geven aan zijn leven. Het kan zijn dat de cliënt goede relaties heeft en daar genoeg eigenwaarde uit weet te putten, maar door het ontbreken van werk of een zinvolle dagbesteding toch het gevoel heeft dat wat hij doet zinloos is. Deze vier basisbehoeften kunnen een aanvulling zijn op de acht categorieën van Debats, en er kan dan gekeken worden of ze effectief kunnen worden ingezet door de maatschappelijk werker om de cliënt te reactiveren weer zinvolle taken op zich te nemen. Deze taken kunnen uiteraard ook hobby's zijn, wanneer de cliënt vanwege zijn beperking bijvoorbeeld langdurig niet in staat is om te werken. Het is dan goed om uit te zoeken waar de interesses van de cliënt liggen en om te kijken wat hier in de praktijk mee gedaan kan worden. Dit hangt helemaal af van de persoonlijke situatie van de cliënt.

In de intakefase is het zaak de acute problemen van een cliënt op een rij te krijgen door gebruik te maken van de leefgebieden op het intakeformulier. In deze intakefase wordt kennis gemaakt met de cliënt en de maatschappelijk werker legt uit wat de betreffende instelling voor de cliënt kan betekenen. De eerste stappen op het hulpverleningsplan kunnen wellicht zelfs alvast worden uitgevoerd (zoals het aanvragen van een bijstandsuitkering als de signalen van de cliënt dusdanig zijn dat de maatschappelijk werker al weet dat dit de volgende stap zal zijn). Na de intakefase volgt de onderzoeksfase, waarin de problemen van de cliënt langzaam maar zeker verder worden uitgediept. In deze fase zou de maatschappelijk werker met behulp van de acht categorieën van Debats, dieper in kunnen gaan op de eventuele achterliggende problematiek.

Veel maatschappelijk werkers en andere hulpverleners staan weerspanning tegenover gesprekken over zingeving. Een zingevingvraag van de cliënt wordt dan al snel gezien als een afweermecanisme of een vermijdingsstrategie. “Het komt mij voor dat het feit dat de zingeving in hulpverleningsrelaties zo weinig aan de orde wordt gesteld, tenminste voor een deel uiting geeft aan de aarzeling, de weerstand en het onbehagen daaromtrent bij de hulpverlener zelf. Het stilzwijgen dat hier zo vaak wordt bewaard, zegt dan meer over de professionele attitude en tegenoverdracht dan dat het een conclusie kan toelaten over het ontbreken van zingevingsvragen bij de cliënt.”⁵³ Vaak echter is het al moeilijk genoeg om in de (praktische) hulpvraag van de cliënt een zingevingvraag te ontdekken. Het is natuurlijk niet de bedoeling hier net zo lang op door te gaan tot het bij de cliënt vanzelf een keer een zingevingsvraag wordt, maar ik pleit ervoor dat de maatschappelijk werker zijn oren en ogen open houdt voor de eventuele achterliggende vraag die bij de cliënt kan spelen. Wanneer de cliënt geen inkomen heeft is het, wanneer dit op de cliënt van toepassing is, uiteraard zaak zo snel mogelijk een uitkering aan te vragen. Dit betekent echter wel dat het mogelijk is dat de cliënt tot die tijd thuis zit, en hetzelfde geldt voor wanneer

⁵² Stroeken, H. (1999) p. 35

⁵³ Kuilman, M. & Uleyn, A. (1986) p. 26

de uitkering eenmaal geregeld is. De cliënt heeft dan wel inkomen en daarmee een dak boven zijn hoofd, maar dit hoeft nog niet te betekenen dat de cliënt zijn leven ook als zinvol ervaart. “Arbeid is een belangrijke zingeving. (...) Werk geeft niet alleen structuur aan een mensenleven; het geeft de mensen ook identiteit. Je bent niet alleen Jan, Piet of Klaas, je bent vooral ook timmerman. Mensen lezen eruit af wat voor iemand je bent.”⁵⁴ De ervaring van zinvolheid van het leven zal dan ergens ander vandaan moeten worden gehaald.

2.4 *Samenvattend*

De drie vormen van zingeving die Stroeken onderscheidt, zijn onderling aan elkaar verbonden en beïnvloeden elkaar over en weer. Het gevoel hebben geen zinvol leven (meer) te leiden heeft invloed op de zin die je hebt in het leven. Van hieruit kan de stap gemaakt worden naar de vraag naar de zin van het leven. In het citaat van Fabry hierboven wordt al kort samengevat dat in zo'n geval de aandacht van de cliënt gericht moet worden op het *hier en nu* en de *toekomst*, op de taken die eens mens ieder dag te volbrengen heeft, zoals werk, school, het onderhouden van relaties, hobby's en dergelijke. Bij veel cliënten in het maatschappelijk werk ontstaan de problemen juist op die gebieden. Het is dus mogelijk voor de maatschappelijk werker om gesprekken over zingeving met zijn cliënt te hebben, waardoor de crises op de andere gebieden van zingeving mogelijk ook opgelost kunnen worden. De maatschappelijk werker zal zich dan moeten richten op de vraag of de cliënt zijn leven, in de situatie waarin hij zich bevindt, als zinvol ervaart. De maatschappelijk werker moet uiteraard zijn oren en ogen gespits houden op eventuele signalen van de cliënt die duiden op psychopathologische verschijnselen (zoals depressie), waarbij medicijnen en psychotherapie uitkomst kunnen bieden, of diepe existentiële vragen bij de cliënt die dusdanig ingrijpend zijn dat de cliënt er zelf, met behulp van zijn omgeving of met hulp van de maatschappelijk werker, niet meer uit komt. Deze vallen buiten het werkveld van de maatschappelijk werker en hij zal zijn cliënten hierin dan ook moeten doorverwijzen naar een psychotherapeut (in het geval van psychopathologische problemen) of een geestelijk raadswerker (in het geval van existentiële crises). Dit vereist kennis van de maatschappelijk werker op deze gebieden en een helder zicht op zijn eigen levensbeschouwing en zingevingssystemen. De maatschappelijk werker blijft de hulp- en dienstverlening van de cliënt coördineren en contact onderhouden met de verschillende instanties die komen kijken bij het hulpverleningsplan.

Het zingevingssysteem van de cliënt bepaalt op welke manier hij omgaat met de problemen in zijn leven en hoe hij hier naar kijkt. Het kan soms helpend zijn te onderzoeken of het voor de cliënt mogelijk is zijn zingevingssysteem zo aan te passen aan zijn veranderde situatie, dat hij in staat is anders te kijken naar wat hem 'overkomt'. De cliënt zelf is hierin uiteraard het leidende principe.

“Gelukkig is er ook een zin of betekenis die men kan en in feite moet vinden om een zinvol leven te kunnen leiden. Dat is wat men zou kunnen noemen de 'betekenis van het moment'. De mens wordt namelijk gezien als een uniek individu, die gedurende zijn levensloop van zijn geboorte tot zijn sterven een lange reeks unieke ervaringen doormaakt en iedere situatie, ieder onherhaalbaar moment, biedt een specifieke mogelijkheid iets van de zin ervan te ontdekken. Als men openstaat

⁵⁴ Borg, M.B. ter. (2000) p. 32

voor deze kansen van het moment die men als het ware krijgt aangeboden en bereid is een antwoord op zo'n situatie te geven, kan men zeggen dat men een zinvol leven leidt.”⁵⁵ Dit vereist bewustzijn van de cliënt, bewustzijn van zichzelf, van zijn mogelijkheden en onmogelijkheden, zijn kwaliteiten en beperkingen, zicht op hoe hij zelf in het leven staat en omgaat met vervelende situaties. De situatie waar de cliënt zich in bevindt zou hem ook heel veel van zichzelf kunnen leren, als hij bereid is naar zichzelf te kijken en de confrontatie met zichzelf aan te gaan. Dit is de zin die de cliënt uit de situatie zou kunnen halen waar hij zich nu in bevindt.

Dit citaat van Fabry doet me denken aan een scène uit de film ‘American Beauty’, waarin de jonge hoofdrolspeler Ricky de zin van het leven ervaart in de dagelijkse schoonheid die hij om zich heen ziet. Een kippenvelopwekkend hoogtepunt hiervan toont hij aan zijn vriendin Jane, als hij een zelfgemaakt filmpje laat zien van een plastic zakje dat op een grauwe middag door de wind wordt meegevoerd in een adembenemend mooie dans. “It was one of those days when it's a minute away from snowing and there's this electricity in the air, you can almost hear it. And this bag was, like, dancing with me. Like a little kid begging me to play with it. For fifteen minutes. And that's the day I knew there was this entire life behind things, and... this incredibly benevolent force, that wanted me to know there was no reason to be afraid, ever. Video's a poor excuse, I know. But it helps me remember... and I need to remember... Sometimes there's so much beauty in the world I feel like I can't take it, like my heart's going to cave in.”⁵⁶

⁵⁵ Fabry, J.B. (1980) p. 49

⁵⁶ *American Beauty* (1999) Voor de betreffende scène, zie: <http://www.youtube.com/watch?v=UDXjnW3nIWg>

3. REFERENTIEKADER VAN DE HULPVERLENER TEN OPZICHTE VAN ZINGEVING

*“Geloof bestaat uit het aanvaarden van de ingevingen van de ziel; deze te verwerpen betekent ongelooft.”
(Emerson)*

In het vorige hoofdstuk is al aan de orde gekomen dat, wil de maatschappelijk werker met zijn cliënt gesprekken over zingeving hebben (en dan met name hoe de cliënt zijn leven zo kan inrichten dat hij dit weer als zinvol ervaart), hij ook bekend moet zijn met zijn eigen zingevingskader of levenbeschouwelijke achtergrond. Het gevaar is anders dat de maatschappelijk werker, wellicht door zijn eigen opvoeding of ervaringen met religie, levensbeschouwing of zingeving in het verleden, weerstand ervaart ten opzichte van de manier waarop de cliënt zin geeft aan zijn leven, en hij derhalve in een situatie van tegenoverdracht terecht komt. Een ander gevaar is dat de maatschappelijk werker de beelden en symbolen die de cliënt gebruikt om uiting te geven aan zijn emoties en zin verleent aan gebeurtenissen in zijn leven, niet verstaat en niet begrijpt. Waar een cliënt aan een psycholoog kan vertellen over zijn ‘visioenen’, kan de psychotherapeut denken aan ‘psychoses’ en in deze spraakverwarring is het mogelijk dat hulpverlener en cliënt langs elkaar heen praten en in een proces van onbegrip gevangen raken. De ‘visioenen’ van de cliënt kunnen voortkomen uit zijn godsdienstige overtuiging en hoeven derhalve geen probleem voor hem te zijn. Zij kunnen zelfs zin geven aan het leven van de cliënt. De hulpverlener moet weten hoe hij met deze situaties om moet gaan. In het maatschappelijk werk zijn deze ‘spraakverwarringen’ niet ondenkbaar. “Vandaar dat het zo belangrijk is dat iedere maatschappelijk werker zijn eigen religieuze biografie kan schrijven, dat wil zeggen dat hij religie en geloof een plaats heeft gegeven in zijn leven en het verleden verwerkt heeft.”⁵⁷ Hoe de maatschappelijk werker dat kan doen, wil ik uiteenzetten in dit hoofdstuk.

3.1 *Maatschappelijk werk als normatief beroep*

Maatschappelijk werk is om te beginnen een normatief beroep. De wortels van het maatschappelijk werk liggen diep verankerd in termen als rechtvaardigheid en eerlijkheid. Van oudsher is het een beroep met een humanistische insteek, gericht op de waarden die belangrijk worden geacht voor elk mens in en door onze maatschappij. Dit verleent de hulpverlening haar legitimatie. Autonomie van de cliënt is slechts één van die waarden. In die zin bestaat er dus geen ‘waardevrije hulpverlening’. Zo ontkomt de maatschappelijk werker er zelf niet aan dat hij in gesprek met de cliënt geconfronteerd wordt met zijn eigen normen, waarden en levensbeschouwelijke opvattingen. Uiteraard betekent dit niet dat de maatschappelijk werker zijn eigen normen en waarden aan de cliënt kan opdringen, want als het goed is is één van zijn waarden dat “de houding van de maatschappelijk werker tegenover de cliënt is gebaseerd op respect voor diens persoon en erkenning van diens verantwoordelijkheid voor de eigen keuze van handelen”⁵⁸, maar dit neemt nog niet weg dat de maatschappelijk werker hiermee in aanraking zal komen. Zo lopen zijn beroepsmatig handelen en persoonlijke drijfveren soms moeiteloos en

⁵⁷ Janssen, J.H.G. (1999) p. 114

⁵⁸ Code voor de maatschappelijk werker, hoofdstuk 2, punt 5. Uit: Janssen, J.H.G. (1999) p. 251

onbewust in elkaar over. Daarom is het ook zo noodzakelijk dat de maatschappelijk werker geleerd heeft om zijn “eigen beroepsmatig handelen, houding en motivatie te beschrijven, er op te reflecteren en deze verder te ontwikkelen”⁵⁹ zodat hij onderscheid leert maken “tussen objectieve aspecten, de subjectieve beleving en tussen eigen en andermans opvattingen over normen en waarden. Het beroepsmatig handelen van de werker berust daarmee op een grondige analyse van, en stellingname ten opzichte van objectieve, subjectieve en sociale aspecten.”⁶⁰

De maatschappelijk werker moet zich dus net zo goed bewust zijn van zijn eigen normatieve alswel zijn levensbeschouwelijke kader. Aangezien onze maatschappij haar oorsprong vindt in de joods-christelijke traditie, is het mogelijk dat verschillende normen en waarden, die voortkomen uit het levensbeschouwelijk kader van de maatschappelijk werker, overeenkomen met de normen en waarden die door de samenleving hoog worden gehouden. Om die reden heb ik er in hoofdstuk 1 voor gekozen om autonomie te definiëren vanuit de joods-christelijke traditie. Levensbeschouwing en normativiteit liggen mijns inziens dicht bij elkaar en het lijkt mij goed dat maatschappelijk werkers er op getraind worden te werken met het levensbeschouwelijke- en zingevende kader van de cliënt. Echter, we kunnen “rustig stellen dat religie momenteel een blinde vlek is in de hulpverlening: ze wordt niet betrokken in de diagnose en de verdere hulp. Toch zouden maatschappelijk werkers in staat moeten zijn om alle terreinen van het leven aan bod te laten komen, waaronder ook het geloof. De genoemde blinde vlek heeft ongetwijfeld te maken met het proces van secularisering dat achter ons ligt, maar zeker ook met de persoon van de werker en zijn eigen geschiedenis.”⁶¹ Daarom is het goed wanneer de maatschappelijk werker zich ook bewust is van die kant van zijn eigen geschiedenis, door middel van het schrijven van zijn eigen (religieuze) levensverhaal.

Een ander probleem in het werken met zingeving is ook opgedoken in het proces van secularisering. De moderne rede heeft het gewonnen van de christelijke traditie, maar hiermee verwerden ook alle zingevingsvragen tot instrumentele vragen, die in de hulpverlening steeds meer in tijd en efficiëntie gemeten dienden te worden. Morele vragen van de cliënt worden door de hulpverlener omgevormd naar technisch-professionele vragen, die hij kan registreren en verantwoorden naar zorgverleners, verzekeringsmaatschappijen en subsidieverstrekters. Zo zijn we het contact met onze eigen levensbeschouwelijke kant, en een stukje menselijkheid in de hulpverlening, kwijtgeraakt. Hierin lijkt de cliënt, ondanks de beroepscode, niet meer centraal te staan, maar staan termen als ‘efficiëntie’ en ‘kostenplaatje’ centraal. Natuurlijk heeft de professionalisering van het maatschappelijk werk een hoge vlucht genomen met diezelfde secularisering, maar lopen we mijns inziens het gevaar dat de kernwaarden van het maatschappelijk werk (welke zijn: de betrokkenheid op humaniteit en de menselijke maat) hierdoor worden ondermijnd. In hoofdstuk 1 heb ik al aangetoond dat de vruchten van deze Verlichting goed zijn geweest voor onze moderne maatschappij, maar ook de schaduwzijde die hiervan het gevolg was.

Kunneman signaleert dit probleem als volgt: “De uitwaaiing van zingevingsstijlen en de levensbeschouwelijke individualisering zijn zo ver voortgeschreden dat nog maar weinig cliënten behoefte hebben aan geestelijke begeleiding op basis van één omvattend zingevingskader. (...) Het zoveel mogelijk omvormen van existentiële en morele vragen tot technisch-professionele

⁵⁹ Opleidingskwalificatie 3.1.2 Reflecteren op eigen handelen. Uit: Bootsma, J. (2002) p. 179

⁶⁰ Code voor de maatschappelijk werker, hoofdstuk 2, punt 5. Uit: Janssen, J.H.G. (1999) p. 251

⁶¹ Janssen, J.H.G. (1999) p. 113

problemen en het reduceren van de technisch onverwerkbare rest tot privékeuzes, betekent in de praktijk een keuze voor een ‘nihilistische’ zingevingsstijl, waaruit met een beroep op keuzevrijheid en autonomie elke verwijzing naar transcendente waarden is verbannen.”⁶²

Naast dat het maatschappelijk werk een normatief beroep is, is het ook een beroep waar je een beetje idealist voor moet zijn. De maatschappelijk werker staat, ieder op zijn eigen manier, voor bepaalde normen en waarden en iedereen heeft zijn eigen reden om dit werk te willen doen. Dat is mijns inziens een groot en kostbaar iets dat we moeten koesteren. Ik schreef hierboven al over de druk die op het werk komt te liggen door alles in meetbare resultaten te willen omschrijven. Hierdoor is praten over zingeving verworden tot een bijzaak; er moeten resultaten geboekt worden, er moeten per jaar bijvoorbeeld 144 cliënten doorheen gestroomd zijn die afgesloten en wel zijn. De cliënt lijkt zo wel eens op een product die op een lopende band van A naar B wordt ‘getransporteerd’. Kunneman zegt: “Door de consequente nadruk die met name in de zorgsector wordt gelegd op individuele keuzevrijheid en op het zo efficiënt mogelijk voldoen aan de verwachtingen en eisen van zorgconsumenten, inclusief de bijbehorende nadruk op transparantie en op meetbare resultaten van de betrokken professionals, wordt de facto elke verwijzing naar transcendente waarden en naar religieuze, spirituele of humanistische hulpbronnen om die waarden inhoud te geven tot een strikte privézaak gereduceerd en buiten het functioneren van de organisatie gebannen.”⁶³ Hiermee verliezen we onze basis, en ik als persoon en maatschappelijk werker mijn idealisme. Toch wil ik deze ‘strijd’ niet als verloren beschouwen. Door deze scriptie hoop ik mezelf en de lezer weer warm te maken voor de basis van ons werk en waar het mijns inziens om zou moeten gaan: de cliënt en zijn individuele problematiek. Ik zei het al eerder: het is goed te kijken hoe we ons beroep verder kunnen professionaliseren en de positieve effecten van de verzakelijking van het maatschappelijk werk wil ik hier graag in meenemen. In hoofdstuk 2 heb ik gezegd dat we de cliënt wel van een uitkering en de nodige andere hulp kunnen voorzien, maar dit zegt nog niet dat hij zijn leven dan ook als zinvol ervaart. Dit mogen we niet uit het oog verliezen.

3.2 *Het referentiekader van de maatschappelijk werker*

Mooren tast in zijn boek *Geestelijke verzorging en psychotherapie* de verschillen en de overeenkomsten tussen psychotherapeuten (waar ik voor het doel van deze scriptie de maatschappelijk werkers toe reken) en geestelijk verzorgers af. Hij stelt dat “in een tijd waarin levensbeschouwelijkheid sterk geprivatiseerd is, staan individuen en hulpverleners voor nieuwe uitdagingen op het gebied van zingeving. De gemeenschappelijkheid en vanzelfsprekendheid van de taal van confessionele levensbeschouwingen verdwijnt, en mensen doen een beroep op de taal van de psychologie om zichzelf en hun levenssituaties te begrijpen.”⁶⁴ Een tweede beweging is de enorme vlucht die de psychotherapie in de tijd van privatisering heeft gemaakt. Het gevolg hiervan was dat de manier waarop mensen hun levensvragen begonnen te verwoorden, steeds meer beheerst werd door termen uit de psychotherapie en zingevingsvragen niet meer als zodanig te herkennen waren, en de psychotherapeuten de zingevingsvragen van de cliënt pathologiseerden. De psychotherapie heeft een enorm gat laten liggen door hier niet op in te gaan,

⁶² Kunneman, H.P.J.M. (2006) p. 371

⁶³ A.w., p. 383

⁶⁴ Mooren, J.H.M. (1989) p. 7

maar levensbeschouwing buiten de therapie te laten. De geestelijk verzorgers zijn wel in dit gat gesprongen en daarin ligt van oudsher ook het fundamentele onderscheid tussen psychotherapie en geestelijke verzorging. Nu ook in de psychotherapie de belangstelling voor zingevingsvragen begint toe te nemen, ontstaat er veel overlap tussen de beide professies.

Het gat is echter nog lang niet gedicht, want, zo stelt Mooren: “Therapeuten die tot voor kort zingeving en levensbeschouwing negeerden, of deze dimensie ‘pathologiseerden’, komen tot de ontdekking dat ze een groot terrein braak hebben laten liggen. Deze verandering vindt slechts langzaam plaats. (...) Het ontbreekt immers met betrekking tot levensbeschouwing en zingeving aan omvangrijke theorievorming en ontwikkeling van methodiek, die de therapeut kunnen helpen binnen zijn metier aan zijn belangstelling verantwoord gestalte te geven. De kennis die wel beschikbaar is, wordt bovendien slechts mondjesmaat doorgegeven in de therapieopleidingen.”⁶⁵

Er bestaan dus nog veel overeenkomsten tussen psychotherapie en geestelijke verzorging. Om de eigenheid van beide beroepen te definiëren maakt Mooren onderscheid tussen het *primaire* en *secundaire* referentiekader van de hulpverlener, die ik hier rechtstreeks wil betrekken op het referentiekader van de maatschappelijk werker.

3.2.1 *Het primaire referentiekader van de hulpverlener*

Binnen de opleiding krijgt de maatschappelijk werker verschillende instrumentaria aangereikt waarmee hij zijn beroep verantwoord kan uitoefenen. Deze instrumentaria bestaan onder andere uit de verschillende methodieken die hij aangeleerd krijgt. Het belangrijkste instrument echter is de persoon van de maatschappelijk werker zelf. Dit vereist een sterke persoonlijkheid en bewustzijn van de grenzen tussen instrument en hulpverlener. Het is een continu zoeken naar waar ik als persoon op houd en waar ik als maatschappelijk werker begin. Deze grenzen zijn echter niet makkelijk aan te geven, juist omdat ze continu in elkaar overlopen. Wanneer de maatschappelijk werker zich niet goed bewust is van deze grenzen kan dat een gevaar zijn voor zijn deskundigheid.

Primaire referentiekader:

Het primaire referentiekader van de maatschappelijk werker gaat over zijn professionele kader. Het betreft hier alle instrumentaria die de maatschappelijk werker op de opleiding en door ervaring geleerd heeft, alsmede de opvattingen van de maatschappelijk werker die zijn professionaliteit versterken. Dit referentiekader bepaalt voor het grootste gedeelte hoe de maatschappelijk werker de vragen en de problemen van de cliënt benadert. Hier vindt de maatschappelijk werker ook de legitimiteit om zijn beroep uit te mogen oefenen. De vaardigheden die hierbij nodig zijn worden op school regelmatig getoetst door middel van tentamens en opdrachten. De maatschappelijk werker ontwikkelt hier ook zijn professionele kijk op hoe hij met zijn cliënten om wil gaan.

De maatschappelijk werker heeft uiteraard ook zijn eigen voorkeuren van werken met cliënten, bepaalde methodieken die hem ‘beter liggen’ dan andere methodieken. Verder denkt de maatschappelijk werker tijdens het uitoefenen van zijn beroep en in zijn dagelijks leven na over

⁶⁵ Mooren, J.H.M. (1989) p. 16

zijn werk, zijn doel daarmee of hoe hij cliënten wil benaderen, om enkele voorbeelden te noemen. “Het is het referentiekader, dat in overwegende mate de taal bepaalt waarin tussen de cliënt en professional wordt gecommuniceerd, en waarin de aard, de mogelijkheden en de voorwaarden voor het contact tussen beide gesprekspartners worden uitgedrukt.”⁶⁶ De meningen en visies die de maatschappelijk werk hieruit destilleert, zijn mede van invloed op zijn professioneel handelen. Het gaat hier om de beroepseigen (persoonlijke) opvattingen van de maatschappelijk werker, die voortkomen uit zijn eigen (persoonlijke) interesses en (werk)ervaringen.

3.2.2 *Het secundaire referentiekader van de hulpverlener*

Binnen de opleiding is ook veel ruimte voor de persoonlijkheid van de maatschappelijk werker. Te denken valt aan de verschillende groepjes studenten waar nadruk gelegd wordt op de persoonlijke en professionele ontwikkeling van het individu en de verschillende vormen van supervisie. Deze zijn alle gericht op de achtergrond van de cliënt in samenhang met zijn professioneel handelen en om bewustwording van de maatschappelijk werker in opleiding waar deze grenzen in elkaar overlopen.

Secundaire referentiekader:

Met het secundaire referentiekader wordt bedoeld de persoonlijkheid van de maatschappelijk werker en diens persoonlijke interesses, die onherroepelijk zijn professionele identiteit mede bepalen, maar die variabel staan ten opzichte van zijn beroepseigenheid. Het “wordt gevormd door een geheel van inzichten en opvattingen die onontkoombaar de beroepsuitoefening mede bepalen, maar dat ten opzichte van de beroepsidentiteit een variabel gegeven is. Dit (...) bevat de niet-beroepsspecifieke inzichten en opvattingen waarover de beroepsbeoefenaar beschikt.”⁶⁷ De maatschappelijk werker is een persoon, met een eigen verhaal, met een eigen achtergrond en met zijn eigen persoonlijke voorkeuren en interesses. Deze voorkeuren en interesses zijn niet direct verbonden aan het uitoefenen van zijn beroep, maar zijn wel van invloed op hoe hij zijn beroep uitoefent en hoe hij hier tegenaan kijkt. Te denken valt aan de levensbeschouwelijke achtergrond van de maatschappelijk werker, zijn mensvisie of zijn wereldbeeld. Mooren noemt dit ook wel de ‘naïeve psychologie’ van de geestelijk verzorger, “(een direct aan eigen ervaringen gebonden kijk op het cognitieve, emotionele en gedragsmatige functioneren van mensen)”⁶⁸. Het andere deel waaruit geestelijk verzorgers hun kennis halen noemt Mooren “de systematische psychologische kennis die hij zich tijdens zijn opleiding eigen maakt”⁶⁹ waarbij wel dient te worden vermeld dat “alhoewel de systematische psychologische kennis onderdelen uit de psychopathologie bevat, het hoofddaccent in de opleidingen voor geestelijk verzorgers niet hierop ligt, maar op meer algemene inzichten uit persoonlijkheidstheorieën en op inzichten inzake tussenmenselijke communicatie die voortvloeien uit opvattingen over de psychotherapie.”⁷⁰ Deze achtergronden bepalen

⁶⁶ Mooren, J.H.M. (1989) p. 30

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ A.w., p. 31

⁷⁰ Mooren, J.H.M. (1989) p. 31

bijvoorbeeld waarom de maatschappelijk werker ooit voor dit beroep heeft gekozen, hoe hij tegen zijn cliënten en andere mensen aankijkt en wat voor hem belangrijke normen en waarden zijn.

“Met zichzelf brengt de therapeut ook in het milieu waarin hij is opgegroeid, de ervaringen die hij heeft doorgemaakt. Deze beïnvloeden allen zijn opstelling als therapeut. Als persoon is hij geworteld in een bepaalde cultuur en staat hij niet onverschillig tegenover sociale en morele normen.”⁷¹ Hieruit blijkt dat de levensbeschouwing van de maatschappelijk werker, samen met zijn mensvisie en wereldbeeld mede de therapeutische benadering bepaalt die hij voorstaat en waar zijn voorkeur naar uitgaat. Echter, niet bij alle maatschappelijk werkers betreft het hier een geëxpliciteerd(e) levensbeschouwing, mensvisie of wereldbeeld. Hoewel gezegd kan worden dat iedereen wel een levensbeschouwelijk-, mens- of wereldbeeld heeft, komt dit bij sommigen niet verder dan een abstract idee of een gedeelte van een omvattender beeld dat weer gedeeltelijk alleen op theorie gestoeld is (dus niet doorleeft), terwijl anderen juist weer een expliciet, doorleeft en concreet beeld voor ogen hebben dat stoelt op uitgebreide filosofische, theologische, teleologische of psychologische bronnen. Maar ondanks dat kan gesteld worden dat deze beelden, partieel of niet, mede van invloed zijn op hoe de maatschappelijk werker zijn beroep uitoefent.

3.3 Problematiek in het maatschappelijk werk ten aanzien van zingeving

Een probleem waar Mooren op wijst, is het feit dat veel psychologen (lees: de beroepen die (een gedeelte van) de psychologie ten grondslag hebben), mede door toedoen van de veranderingen in het hulpverleningsklimaat van de afgelopen 60 jaar, geneigd zijn levensbeschouwelijke vragen te pathologiseren. “De psychologie (...) kan nooit met haar object (levenbeschouwelijk denken, handelen en ervaren) samenvallen. Doet zij dat wel, dan laadt zij de verdenking op zich van radicaal reductionisme (het levensbeschouwelijke is ‘slechts’ een psychisch fenomeen). In dat geval vernietigt zij haar eigen object.”⁷² Juist in deze tijd, van uitgewaaierde zingevingssystemen, voelen veel cliënten zich onveilig en eenzaam. De ontzuiling en het postmoderne denken hebben ons rede en rationaliteit gebracht, waardoor de kerken aan macht en gezag moesten inboeten. Normen en waarden zijn minder absoluut geworden. Ik kan niet genoeg blijven benadrukken dat dit ons veel zegen gebracht heeft, maar ook een diepgeworteld gevoel van existentieel onbehagen en ‘niet meer zeker weten’ teweeg hebben gebracht bij veel mensen. Dit gaat mijns inziens veel dieper dan de psychologische laag; dit werkt door tot in de ziel. Het levensbeschouwelijk vlak is nou eenmaal een ander vlak dan het psychische en ze hebben allebei even veel geldigheid. “Wie de mens beschrijft als homo religiosus, houdt zich preciezer aan de waargenomen feiten, is dus wetenschappelijker dan hij, die deze verschijnselen als secundaire verschijnselen interpreteert.”⁷³ Wanneer het levensbeschouwelijke wordt gereduceerd tot ‘slechts’ psychisch, dan vallen deze twee vlakken samen, en zal het levensbeschouwelijk vlak worden vernietigd. Hier doe je cliënten en hun vragen geen recht mee en gaat voorbij aan de volledigheid van de mens. De mens is dan niet meer dan slechts een psychisch wezen.

⁷¹ Heijnen, H. (1980) p. 8

⁷² Mooren, J.H.M. (1989) p. 19

⁷³ Rümke, H.C. (1963) p. 63

Een ander probleem is dat er weinig tot geen theoretische en methodische vorming bestaat omtrent zingeving en levensbeschouwing, waar therapeuten en maatschappelijk werkers mee kunnen werken. Heijnen concludeert in haar doctoraalscriptie dat: “de gevonden resultaten erop wijzen, dat in de therapie het religieuze veld kennelijk een terrein is, waarvoor weinig regels gelden. Als therapeuten geen aanwijzingen krijgen, hoe ze met religie om moeten gaan, wordt hun inbreng in de therapie afhankelijk van hun eigen religieuze ervaringen en ontwikkeling.”⁷⁴ Zij concludeert op basis van onderzoek dat de kans aanwezig is dat de hulpverlener, door een gebrek aan theorievorming en ontwikkeling van methodiek op het vlak van levensbeschouwing en zingeving, overgeleverd is aan het inzetten van zijn eigen religieuze of levensbeschouwelijke kader wanneer hij geconfronteerd wordt met de zinvraag van een cliënt: dat wil zeggen dat het hierdoor moeilijker is voor hulpverleners hun secundaire van hun primaire referentiekader te onderscheiden. Dit gaat ten koste van de professionaliteit en de legitimiteit van het beroep.

Hier moet wel iets mee gebeuren. Vooral in het maatschappelijk werk ontkom je niet aan de zinvraag van de cliënt. Kuilman zegt: “Waar vertrouwen, respect, aanvaarding en engagement in de professionele relatie met mensen in nood van zoveel betekenis zijn, is de confrontatie met zinvraag en zingeving niet alleen vanzelfsprekend maar ook onafwendbaar. Het lijkt mij mede tot de taak van de hulpverleners te behoren om de voorwaarde te scheppen tot het stellen van die zinvraag, al moet ieder daarop zijn eigen antwoord (leren) geven.”⁷⁵ Het mogen stellen van de zinvraag begint dus al bij de houding van de maatschappelijk werker. Het hangt af van hoe hij de hulpvraag van de cliënt interpreteert. Een hulpvraag is nooit enkel een zingevingsvraag en ook niet enkel een psychische vraag. Deze twee lopen in de hulpvraag vaak symbiotisch in elkaar over. Het is wat mij betreft aan de maatschappelijk werker dit te ontrafelen⁷⁶ om de cliënt weer ten volle als mens te zien en ook op dit gebied zijn autonomie te kunnen laten herwinnen.

⁷⁴ Heijnen, H. (1980) p. 93

⁷⁵ Kuilman, M. & Uleyn, A. (1986) p. 31

⁷⁶ Opleidingskwalificatie 1.1.3. Situatie ontrafelen. Uit: Bootsma, J. (2002) p. 168

4. CONCLUSIE

In de inleiding heb ik verantwoording afgelegd over de manier waarop ik tot mijn onderzoeksvraag ben gekomen. De vraagstelling hiervan luidde:

Hoe kan, in het maatschappelijk werk, de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt, in samenhang met de andere leefgebieden, effectief ingezet worden om goed in te spelen op de hulpvraag van de cliënt?

In dit verslag heb ik aangetoond dat de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt betrokken moet worden in de hulpverlening van het maatschappelijk werk. Ook heb ik laten zien dat het nu nog veel te weinig gebeurt, omdat hulpverleners hier simpelweg niet op getraind zijn. Omvattende theorie- en methodiekvorming hieromtrent ontbreekt in de therapeutische opleidingen. Het is te lang zo geweest dat levensbeschouwelijke- of zingevingsvragen gepathologiseerd werden door de hulpverlener, hetgeen in gang is gezet door de secularisering en de verregaande individualisering in het westerse gedachtegoed en de daaraan gekoppelde opvattingen over autonomie. Het lijkt dat zingeving daardoor los is komen te staan van de innerlijke belevingswereld van de cliënt. Dit proces heeft zich in de hele samenleving afgespeeld, hetgeen betekent dat zingevingsvragen door de cliënt zelf ook in termen van psychologie geuit kunnen worden. Een ander probleem is angst en onwetendheid van de hulpverlener in kwestie, die bang is in een tegenoverdracht situatie terecht te komen wanneer hij bij de cliënt signaleert dat de manier waarop die in het leven staat van invloed is op zijn problematiek. Ook dit is weer een gevolg van een gemis aan theorie- en methodiekvorming binnen de therapeutische opleidingen. Alles wat met zingeving en levensbeschouwing te maken heeft, lijkt verbannen uit de gesprekskamer van de hulpverlener of wordt per definitie doorverwezen naar een psycholoog of geestelijk werker.

De angst om in een tegenoverdrachtsituatie terecht te komen is mijns inziens terecht. De hulpverlener neemt naast zijn eigen psychische verleden óók zijn levensbeschouwelijke en / of zingevende achtergrond mee in de hulpverlening. De afkeer van, dan wel twijfels over, levensbeschouwing in zijn eigen leven, kunnen geëtaleerd worden in het hulpverleningsgesprek. Ik heb aangetoond dat de hulpverlener om deze reden zich bewust dient te zijn van zijn eigen religieuze verleden en dit een plaats moet hebben gegeven, om op een professionele manier met zijn cliënt dit onderwerp te kunnen benaderen. De hulpverlener dient zich bewust te zijn van zijn primaire en secundaire referentiekader en dient erop toe te zien dat deze niet door elkaar heen gaan lopen. Meer aandacht binnen de maatschappelijk werk opleiding voor zingeving lijkt mij dan ook een aanbeveling. In deze tijd van uitgewaaierde zingevingssystemen zoeken mensen hun heil in tal van verschillende religies. Daar is per definitie niks mis mee. Maar de psychologie moet stoppen, en doet dat ook al steeds meer, getuige de literatuur die ik er op nageslagen heb, met het uitsluiten van zingeving van de problemen van hun cliënten en dit uitsluitend als een psychisch probleem te categoriseren. Zingeving staat op zichzelf en om de mens weer als geheel te zien moet dit ook als op zichzelf staand gezien blijven worden. “Heyde merkt op dat levensbeschouwelijke aspecten juist gecultiveerd zouden moeten worden in plaats van

verdrongen. Met cultiveren bedoelt hij: nu en dan eens ruimte scheppen en kansen geven voor een peilen naar de diepere dimensies van het werk; geen ideologische kruistocht!⁷⁷

Concluderend kunnen we dus stellen dat, om de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt te betrekken en in te zetten in het hulpverleningsproces, er dan ook weer ruimte zal moeten komen in de gesprekskamer van de maatschappelijk werker om over dit onderwerp te kunnen praten. Ik heb betoogd dat zingevingsvragen niet langer gepathologiseerd mogen worden door therapeuten en maatschappelijk werkers en dat zingeving, levensbeschouwing en psychologie weer nadrukkelijk van elkaar losgekoppeld moeten worden. Zingeving is niet louter een filosofisch of religieus probleem, maar een wezenlijk aspect van het dagelijks leven van ieder mens. Meestal begint de mens met een activiteit omdat dat hem of haar de ervaring van zin geeft, en stopt hij of zij met deze activiteiten wanneer het niet langer als zinvol wordt beleefd. Zingeving gaat over het beleven van zin in onze dagelijkse activiteiten. Zingeving of levensbeschouwing bij de cliënt moet weer nadrukkelijk los gekoppeld worden van de andere leefgebieden. Zingeven gaat ook over het *betekenis* geven aan gebeurtenissen in het leven. Een cliënt die bij een maatschappelijk werker komt, heeft meestal een verhaal dat gemaakt heeft dat de cliënt deze hulp heeft gezocht. In 'betekenis' zit het woord *tekenen*, hetgeen inhoudt dat de cliënt zijn ervaringen uitbeeldt, tekent, en zichzelf uitdrukt aan de maatschappelijk werker. Door het gesprek met de maatschappelijk werker spiegelt de cliënt dit beeld en deze uitdrukking aan het beeld en uitdrukking van de hulpverlener. In die zin is therapie *an sich* al een zingevende gebeurtenis. Ik heb aangetoond dat het verliezen van autonomie, de erkenning dat er een probleem is waar niet meer zelf mee om gegaan kan worden, kan leiden tot het stellen van zingevingsvragen. Juist in deze fasen van het leven kan de cliënt een levensbeschouwelijk- of zingevingskader gebruiken om zin te geven aan deze gebeurtenissen. De maatschappelijk werker kan hierin een rol spelen.

Om te beginnen kan de maatschappelijk werker de cliënt, direct voor of na het intakegesprek, als huiswerkopdracht mee geven om zijn 'levensverhaal' op papier te zetten. Hierin wordt specifiek gekeken naar de (psychische, levensbeschouwelijke en / of zingevende) achtergrond van de cliënt. Hieruit kan opgemaakt worden hoe de cliënt in de problemen is gekomen alsmede hoe hij hier op dit moment mee omgaat of tegenaan kijkt. Dit zegt veel over de autonomieopvatting van de cliënt. Deze autonomieopvatting zegt vervolgens weer veel over in hoeverre de cliënt zijn problemen met zingeving associeert, met het gevoel dat hij iets aan zinvolheid verloren is nu hij afhankelijk is geworden van hulp van deze maatschappij om zijn problemen het hoofd te kunnen bieden. Debats onderscheidde in dit verband acht categorieën waarop mensen *meaning in life* kunnen ervaren; de ervaring dat ze er toe doen in deze maatschappij, dat ze iets voor zichzelf of belangrijke mensen om hen heen kunnen betekenen en betekenis kunnen halen uit wat hen in hun leven overkomt. Deze acht categorieën vertonen veel overeenkomsten met de leefgebieden die veel maatschappelijk werkinstellingen hanteren in hun intakeformulier (zoals Financiën, Sociaal Netwerk, Opleiding, Werk). Dit zijn namelijk ook juist die gebieden die belangrijk zijn in het alledaagse leven. De maatschappelijk werker zou, naast het normale intakeformulier, deze acht categorieën langs kunnen gaan met de cliënt en hem bijvoorbeeld per categorie een cijfer kunnen laten geven in hoeverre de cliënt het gevoel heeft zinvol bezig te zijn. De gebieden die de cliënt een laag cijfer geeft zouden aandachtsgebieden voor de maatschappelijk werker moeten zijn in de loop van het hulpverleningsproces. Activiteiten als werk, opleiding of het onderhouden van een sociaal netwerk, zijn in wezen al zingevende

⁷⁷ Heijnen, H. (1980) p. 104, onder verwijzing naar Heyde.

bezigheden. De maatschappelijk werker moet hierin onderscheid leren maken tussen zin **in** het leven, zin**vol** leven en zin **van** het leven. Ik heb in dit verslag aangetoond wat de verbinding en wat de verschillen tussen deze drie vormen van zin zijn. Het aanvragen van een uitkering voor een cliënt levert hem wel inkomen op, maar hoeft nog niet het gevoel van zinloosheid bij de cliënt weg te nemen, omdat hij verder alleen maar thuis zit. Hierin kan alsnog gebeuren dat de cliënt de zin **in** het leven verliest. Een andere cliënt die de zin **van** het leven denkt te kennen, hoeft nog niet het gevoel te hebben dat het leven zin**vol** is.

Op grond hiervan kan geconcludeerd worden dat de maatschappelijk werker, wil hij zich bezig houden met zingeving in de gesprekken met zijn cliënt, zich moet richten op het zinvolle aspect van deze driedeling. Ik heb betoogd dat (het gevoel van) zinloosheid een reële bedreiging is wanneer iemand zijn autonomie verliest en wat dat betekent voor zijn rol in onze maatschappij. Zinvolheid betekent dat iemand een zinvolle plaats in de maatschappij heeft weten te verwerven; je betekent iets voor jezelf, voor je (sociale) omgeving en de maatschappij en hier krijg je een maatschappelijke *status* voor terug. De eerste kerntaak van het maatschappelijk werk, psychosociale hulpverlening, richt zich specifiek op “de problemen die voorkomen in de interactie tussen de persoon en zijn omgeving.”⁷⁸ Werk is in dit kader bij uitstek een statusverschaffer. Dit ‘iets betekenen’ is een onderdeel van de complete persoonlijkheid van ieder mens. Zinvolheid kan worden gehaald uit een beroep dat bij iemand past, iets dat een aanvulling of een verlengde van iemands persoonlijkheid is. “Arbeid is een belangrijke zingeving. (...) Werk geeft niet alleen structuur aan een mensenleven; het geeft de mensen ook identiteit. Je bent niet alleen Jan, Piet of Klaas, je bent vooral ook timmerman. Mensen lezen eruit af wat voor iemand je bent.”⁷⁹ Eén van de doelen in het hulpverleningsplan van de cliënt zou dan kunnen zijn dat de cliënt aan het einde van zijn hulpverleningstraject een baan heeft, of een opleiding volgt, die past bij zijn verstandelijke en lichamelijke capaciteiten, verlangens en persoonlijke voorkeuren. Door hiermee met de cliënt aan de slag te gaan heeft de maatschappelijk werker een werktuig in handen om de cliënt weer de ervaring te geven dat hij een zinvolle bijdrage kan leveren aan zijn omgeving. Een laatste aspect van zinvolheid in zingeving is dat het iets van een doel in zich heeft. Je doet het ergens voor, je leeft ergens voor, je werkt ergens voor. Hier wordt vaak al snel aan religie gedacht, maar ook een ideaal waar iemand voor staat, een principe, of iets anders dat voor de cliënt belangrijk is, zou in deze plaatst kunnen worden ingevuld. De maatschappelijk werker zou hier meer aandacht aan kunnen besteden in de gesprekken met zijn cliënt. Zijn er idealen die de cliënt nastrevenswaardig vindt? Hoe zou de cliënt deze idealen concreet vorm kunnen geven in zijn dagelijks leven en hier actief mee bezig kunnen gaan?

Daarnaast zegt de interactie tussen persoon en omgeving iets over de relaties van de cliënt met andere mensen. Een uitgebreid netwerk verschaft ook een soort van status. Je stelt iets voor, bent belangrijk voor anderen. Dit raakt aan het gevoel er te mogen zijn, een bevestiging van je bestaan. We hebben allemaal mensen om ons heen nodig, waar we ons aan kunnen spiegelen, met wie we kunnen lachen en huilen, waar we ons verbonden mee mogen weten. Deze ervaring van verbondenheid geeft een besef van het feit dat je onderdeel bent van een groter geheel, waar jij een rol in vervult. Je betekent iets voor een ander. Op deze manier kunnen werk en relaties het gevoel van ontologische geborgenheid bij de cliënt vergroten en de ervaring verschaffen van een bestaan dat zinvol is.

⁷⁸ Eggen, B; Jagt, N; Jans, J; Sluiter, S & Wortman, O. (1995) p. 140

⁷⁹ Borg, M.B. ter (2000) p. 32

Tenslotte komt zingeving in ieder mensenleven voor en is iets dat we iedere dag doen. We proberen de hele dag door betekenis te geven aan wat we om ons heen zien, in onze omgeving of op het journaal. In die zin houdt ieder mens er een levensbeschouwing op na, een beeld van hoe het leven volgens hem of haar in elkaar steekt. Hierin zit ook of de cliënt gebeurtenissen positief dan wel negatief labelt en het effect van de labelen op zijn (psychische) gesteldheid. “Zingeving is een aspect van *alle* menselijke handelingen. Zingeving is iets alledaags. Zolang men er niet mee vastloopt, hoeft men zich daarvan niet bewust te zijn. Als men er wel mee vastloopt, is het goed de zingeving te expliciteren en systematiseren.”⁸⁰

Hulpverleningsgesprekken gaan ook continu over dit betekenis geven. Met verschillende gesprekstechnieken probeert de maatschappelijk werker het *belief system* van de cliënt ter discussie te stellen, zodat de cliënt in staat is op een andere manier tegen gebeurtenissen in het leven aan te kijken. Dit heeft alles te maken met praten over zingeving en levensbeschouwing. Zingeving en levensbeschouwing zijn echter zulke brede begrippen gebleken die door iedereen weer anders geïnterpreteerd kunnen worden en ook voor iedereen weer een andere plaats in het leven inneemt, hetgeen mij ook al opviel bij het onderzoeken van alle literatuur rondom dit onderwerp, dat het moeilijk blijkt om tot concrete operationaliseerbare richtlijnen te komen rondom het inzetten van deze gespreksonderwerpen. In die zin kan ik geen sluitend antwoord geven op mijn eigen onderzoeksvraag. Ook viel het me op dat er weinig literatuur te vinden was die concreet betrekking had op zingeving of levensbeschouwing in het maatschappelijk werk. Hierdoor heb ik continu zelf deze koppeling moeten maken. Concrete methodiekvorming ontbreekt nog maar zou zeer wel mogelijk moeten zijn. Daarom zou ik de aanbeveling willen doen dat er meer onderzoek gedaan wordt naar de vraag hoe levensbeschouwing effectief ingezet kan worden om in te spelen op de hulpvraag van de cliënt en ik hoop met dit verslag een aanzet in die richting te hebben gegeven.

⁸⁰ Borg, M.B. ter (2000) p. 45

5. EPILOOG

*“Wat is de zin van het menselijke leven?
Een bevredigend antwoord op deze vraag vinden betekent religieus zijn”
(Albert Einstein)*

Pas wanneer Parcival zich bescheiden kon tonen en een goed hart bezat, kon hij de Graalburcht weer hervinden. Twintig jaar lang, na zijn eerste bezoek aan de Graalburcht, heeft hij vruchteloos rondgezworven en is er geen spoor van arrogantie meer in hem te bekennen en is hij er klaar voor de burcht opnieuw te betreden. Hij heeft zich de wetten eigen gemaakt en heeft hierdoor zijn autonomie hervonden.

Na twintig jaar is Parcival opnieuw getuige van de ceremonie die zich eens in de zoveel tijd afspeelt in de Graalburcht. De lans die de zijde van Christus doorboorde wordt naar binnen gebracht, net als de schaal van het Laatste Avondmaal en uiteindelijk de Heilige Graal. De gewonde Visserkoning ligt nog steeds kreunend in zijn draagstoel en balanceert op het randje van leven en dood. Dan stelt Parcival, na twintig jaar ervaring, eindelijk de vraag, waarmee hij zijn grootste bijdrage levert aan de ontwikkeling van de mensheid: *Wie dient de Graal?* Nog steeds is het volgens mij moeilijk deze vraag te verplaatsen naar een vraag met dezelfde bedoeling in onze tijd. Een vraag die we onszelf dagelijks voor kunnen houden en waarmee we ons kunnen spiegelen. Robert Johnson omschrijft deze vraag als volgt: “Waar ligt het zwaartepunt in ons leven?” of “Wat geeft ons leven zin?”. De Graal staat immers symbool voor onze innerlijke motivatie. Dat is volgens mij een andere vraag dan de vraag naar de zin van het leven. Dat is namelijk iets wat voor de hele mensheid geldt en veel algemener van zin is en waar bovendien volgens mij nooit een antwoord op gegeven kan worden. Wat geeft ons leven zin? Een vraag die door iedereen anders beantwoord zal worden omdat het antwoord ook voor iedereen anders is. Deze vraag is nauwelijks gesteld als het antwoord klinkt in de hallen van het paleis van koning Arthur: de Graal dient de Graalkoning. Zou dit betekenen dat ons leven in dienst staat van wat de christen God noemt of de moslims Allah of wat Jung als het Zelf zou omschrijven? De gewonde Visserkoning wordt genezen en staat op van zijn draagstoel. De legende is uitgekomen. Als Parcival eindelijk beseft dat hij niet het middelpunt van het universum is, en zelfs niet de belangrijkste man in het kleine koninkrijk, ligt de weg naar de Graal voor hem open. Hij kan gedurende de rest van zijn leven de Graalburcht bezoeken en verlaten en zal er nooit meer van vervreemden.

Iedereen wordt gedurende zijn leven wel eens geconfronteerd met de vraag naar de zin van het leven. In de meeste gevallen hoeft dit geen probleem zijn. Pas wanneer mensen hun zin in het leven (tijdelijk) verliezen en ze niet meer het gevoel hebben dat hun leven zinvol is, wordt deze vraag echt actueel. Parcival deed er twintig jaar over om de ware betekenis achter de vraag “*Wie dient de Graal?*” te ontcijferen. Hij had de vraag al op zijn lippen liggen, maar begreep simpelweg de enorme kracht achter deze vraag niet: de vraag had nog geen betekenis voor hem. Pas na zijn zoektocht, met meer levenservaring dan ooit, kwam hij op het punt dat de vraag zin voor hem kreeg. Zo kan de vraag naar de zin van ons bestaan een zinvolle queeste zijn die ervoor zorgt dat we zin in ons leven hebben en houden, omdat we er een doel mee hebben. Hiervoor dient wel eerst de vraag ten diepste doorleefd te zijn, en dit doorleven bestaat uit de hoogste bergen en de diepste dalen van ons bestaan. Dan pas zullen we de vraag snappen. We hebben er

tot nu toe verkeerd tegen aan gekeken omdat we er nog niet klaar voor waren. Dit betekent dat we de vraag anders moeten stellen. De vraag begrijpen en vervolgens anders stellen is de weg tot genezing van de ziel. “Deze genezing kwam niet tot stand door het vinden van nieuwe antwoorden, maar door het stellen van nieuwe vragen. De vraag: ‘Waarom moest mij dit overkomen?’ bleef onbeantwoord en het blijven zoeken naar een antwoord leidde slechts tot angst en, erger nog, tot fatalisme. Het leidde tot de overtuiging dat willekeur en onrecht nu eenmaal bestaan en dat alle pogingen hopeloos zijn. Het heeft dan niet eens zin om het te proberen. Maar wanneer de vraag anders wordt gesteld wordt dezelfde situatie, die zojuist nog zinloos en betekenisloos was, een uitdaging: ‘Wat kan ik – en soms alleen ik – in de situatie waarin ik mij bevind doen, uitgaande van het feit dat de wereld vol onrecht en willekeur is?’”⁸¹ We moeten allemaal de verantwoording dragen voor ons eigen bestaan. ‘Wat kan ik doen in de situatie waarin ik mij bevind.’ Alleen door het dragen van deze verantwoordelijkheid kunnen we onze verloren autonomie herwinnen. ‘Hij had een goed hart’ zegt de tekst over Parcival. Dit betekende dat hij de wet, de ‘*nomos*’, zich eigen, ‘*autos*’, had gemaakt. Hij snapte de wet en had door schade en schande geleerd, zoals we allemaal door schade en schande het verschil tussen goed en kwaad moeten leren, hoe hij deze wet zich eigen kon maken en dit uit kon leven. De wet was niet langer extrinsiek, maar kwam van binnenuit. Hij snapte het en ‘had een goed hart’. Pas dan ben je werkelijk in staat de verantwoordelijkheid te dragen voor je eigen leven. Maar eerst moet het besef komen, net als bij Parcival, dat we er hierin helemaal alleen voor staan. Hier hebben we hulp bij nodig van onze vrienden, familie, kennissen, leraren, leraressen en vele andere belangrijke personen in ons leven. Nadat God tot Kaïn had gezegd: “Waar is uw broer Abel?” antwoordde Kaïn: “Ik weet het niet. Ben ik dan de hoeder van mijn broeder?”⁸² Het antwoord op deze vraag moet ‘ja’ zijn, wij zijn elkaars hoeders en horen voor elkaar klaar te staan en elkaar te helpen waar nodig. De opsomming van de wet door Jezus luidt niet voor niets: “U zult uw naasten liefhebben als uzelf.”⁸³ Dit houdt in dat je eerst zult moeten leren jezelf lief te hebben, de verantwoordelijkheid voor jezelf te dragen en autonoom te worden. Dit lijkt mij een psychologisch gegeven dat vandaag de dag nog springlevend is. Dit leren gaat door bergen en door dalen. Van diepe vreugde tot diepe wanhoop. Juist in de situaties van wanhoop ligt soms de sleutel verborgen tot genezing, tot een hogere mate van zelfbewustzijn, tot kennis van goed en kwaad, de sleutel naar autonomie en een zinvol leven. “Wanhoop wordt niet genezen door bemoedigende gedachten; zelfs niet door een *deel* van de wanhoop te voelen. Hoe paradoxaal het ook klinkt: *wanhoop kan alleen worden overwonnen, als men haar ten volle doorleefd heeft.*”⁸⁴

“Als ik uw hemel aanzie, het werk van uw vingers,
de maan en de sterren die Gij bereid hebt-
Wat is de mens dat Gij zijner gedenkt,
en de zoon des mensen, dat Gij naar hem omziet?
Toch hebt Gij hem weinig minder gemaakt dan God,
en hem met eer en heerlijkheid gekroond.”⁸⁵

⁸¹ Fabry, J.B. (1980) p. 21

⁸² Genesis 4:9

⁸³ Mattheüs 22:39

⁸⁴ Fromm, E. (1977) p. 148

⁸⁵ Psalm 8:4-6

Casus M, slot:

Na een aantal weken was haar uitkering rond. Ze zat nog steeds thuis en ze voelde zich depressief, kwam haar bed bijna niet meer uit. Ze lag alleen maar na te denken, zei ze, over hoe haar leven tot nu toe was gegaan en wat ze nu moest doen. Het voelde allemaal heel zinloos, zei ze. Ik zei tegen haar dat ik me dat goed kon voorstellen en dat dit soort situaties vaak heel leerzaam kunnen zijn. Ze vroeg zich af wat ze in vredesnaam uit deze situatie zou kunnen halen. Ik zei dat dit moeilijk te zeggen is wanneer je midden in de situatie zit en dat je vaak achteraf pas kunt zien wat je allemaal hebt geleerd. Dit stelde haar wel gerust, zei ze, het idee dat het allemaal wel een zin zou hebben. In overleg met een collega hebben we besloten haar voor te stellen aan een andere cliënt, wiens situatie grotendeels overeenkwam met die van mijn cliënt. Mijn collega ging mee toen we ze aan elkaar voorstelden. Haar cliënt woonde al een half jaar langer bij ons en was iets verder in het hulpverleningsproces. Het klikte vanaf het begin tussen de twee. Het idee dat ze niet de enigen waren die in deze situatie zaten deed ze allebei goed. Na een aantal weken contact, ook buiten ons om, besloten ze samen om vrijwilligerswerk te gaan doen in een kinderdagverblijf in de buurt. Ik zag dat schuchtere bange meisje van in het begin langzaam weer opbloeien naar de jonge sterke vrouw die ze ooit zei geweest te zijn. Ze wilde graag iets goeds doen voor andere mensen. Op haar vraag na een tijdje of ze geen voorlichting kon geven aan andere moslimmeisjes over uithuwelijking antwoordde ik dat dat me een goed idee leek, maar nog niet voor nu. Eerst hier zelf maar eens door heen komen leek mij beter, en dit snapte ze wel.

We hadden af en toe nog wel eens een gesprek over haar geloof en hoe ze hier nu mee om moest gaan. Naar een imam wilde ze beslist niet, omdat ze bang was dat hij haar zou vertellen dat ze weer terug moest gaan naar haar man of haar familie en dit wilde ze per definitie niet. Ik wist verder niet wat ik op haar vragen moest zeggen. Ik heb haar wel uitgelegd dat ze ook met een andere geestelijk begeleider kon praten, maar ik vond het jammer dat ik het zelf niet kon uitdiepen. Er moet toch iets zijn wat ik hier als maatschappelijk werker mee zou kunnen doen?

Toen wist ik wat mijn scriptieonderwerp zou worden...

6. SAMENVATTING

Wanneer mensen door omstandigheden problemen ontwikkelen, kloppen ze vaak aan bij het maatschappelijk werk. Dit betekent dat mensen hun autonomie zijn kwijtgeraakt, omdat ze niet meer zelfstandig in staat zijn hun problemen op te lossen. Door dit verlies van autonomie zijn hulpbehoevende mensen op zichzelf aangewezen en kunnen er zingevingsvragen ontstaan. Deze zingevingsvragen worden al veel te lang niet onderkend in de verschillende vormen van hulpverlening. Hulpverleners zouden hier meer op kunnen letten. Door het laten schrijven van een levensverhaal door de cliënt kunnen maatschappelijk werkers zicht krijgen op de manier waarop cliënten zin geven aan hun leven en in hoeverre de autonomieopvatting of de levensbeschouwelijke achtergrond van de cliënt bijdraagt aan het ontstaan van zijn problemen. Zingeving kan onderverdeeld worden in *zin in het leven*, *zinvol leven* en *zin van het leven*. Deze drie staan met elkaar in verbinding. Het gevoel hebben dat de activiteiten die een mens onderneemt niet meer *zinvol* zijn, kan leiden tot verlies in de *zin in* het leven, wat weer kan leiden tot vragen naar de *zin van* het bestaan. Met de acht categorieën van Debats (die veel overeenkomsten vertonen met de negen leefgebieden die het maatschappelijk werk hanteert in de intake) heeft de maatschappelijk werker een werktuig in handen waarmee hij kan kijken in hoeverre de cliënt zijn leven op die gebieden als zinvol ervaart. De maatschappelijk werker kan zich richten op de ervaring van zinvolheid bij de cliënt. Door het leven weer als zinvol te ervaren kan de zin in het leven terugkeren en verdwijnt meestal de vraag naar de zin van het bestaan. De maatschappelijk werker dient zich hiervoor echter wel bewust te zijn van zijn eigen levensverhaal, zijn eigen autonomieopvatting, zijn eigen levensbeschouwelijke achtergrond en wat dat voor hem heeft betekent in zijn ontwikkeling. Hier wordt in de therapeutische opleidingen te weinig aandacht aan besteed. Maatschappelijk werkers moeten het onderscheid leren maken tussen hun primaire en secundaire referentiekader in de hulpverlening. Het primaire referentiekader gaat over de kennis die ze in de opleiding meekrijgen en hun persoonlijke ontwikkeling. Het secundaire referentiekader bevat de levensbeschouwelijke achtergrond van de hulpverlener. Deze twee mogen niet in elkaar overlopen, omdat dat een gevaar is voor de professionaliteit van de hulpverlener.

NAWOORD

Als een berg zag ik op tegen het schrijven van mijn scriptie; een berg die met het verstrijken van de tijd ook alleen maar groter werd. Ik ben begonnen met het lezen van vele boeken over het onderwerp, en al snel kwam ik erachter dat lezen ook een fijne manier was om naar niet aan het schrijven van mijn scriptie te hoeven beginnen. Maar na verloop van tijd was ik wel uitgelezen en had ik inmiddels zo veel informatie vergaard dat ik door de bomen het bos niet meer zag.

Uiteindelijk heb ik in overleg met Johan Bootsma, mijn scriptiebegeleider, besloten twee boeken eruit te pikken en die naast elkaar te leggen. Dit heeft me enorm op weg geholpen en hielp me om langzaam het bos weer te zien zoals het was. Hierna raakte ik deze twee boeken kwijt op het Oerol-festival op Terschelling, waar ik ze mee naar toe had genomen om ze weer te lezen. Dit is er dus niet van gekomen. Na het hierna weer een aantal weken te hebben uitgesteld ben ik begin juli dan toch echt begonnen met schrijven. Mijn scriptie was uitgegroeid tot een monster waar ik mezelf op een gegeven moment mee moest confronteren. Uiteindelijk is in dit proces het sprookje van sint Joris en de draak een enorme inspiratie voor me geweest, die ik talloze keren opnieuw heb gelezen. Mijn scriptie werd zo'n last dat ik het ben gaan beschouwen als mijn draak, die ik, net als sint Joris, moest verslaan. Dit bewijst voor mij de oneindige universaliteit van sprookjes, mythen, sagen en legenden die deze wereld sinds zijn ontstaan kent en de diepere lagen die in deze verhalen te vinden zijn. Ik was er al langer mee bezig de bijbel, die in mijn verleden zo'n grote rol heeft gespeeld, voor mezelf op die manier te interpreteren. Om de verhalen in de bijbel niet langer te zien als historisch, maar als universele verhalen met een universele boodschap waar iedereen weer wat anders uit kan halen. Mede door het schrijven van deze scriptie heeft de bijbel zijn waarde, zij het een andere waarde dan eerst, voor mij terug gewonnen.

Ik had nog zoveel meer voor deze scriptie willen schrijven. In totaal zijn 15 pagina's gesneuveld in de 'montagekamer'. Vele interessante theorieën, zoals de 'behoeftebenadering van Roy Baumeister', de 'culturele kernmetaforen' van Stephen Pepper en een diepere uitwerking van het hoofdstuk over Autonomie, hebben het niet gehaald in het uiteindelijke resultaat. Maar daar staat wel een scherp eindresultaat, waar ik trots op ben, tegenover. Wellicht dat ik die overige ideeën voor mezelf nog eens verder uitwerk.

BIBLIOGRAFIE

- American Beauty* (1999). Dvd. Mendes, S. Jinks/Cohen Company, Dreamworks SKG.
- Anbeek, C.W. (2008). *Gespreksgroepen over levensvragen: een plaats in de GGZ?* Psychopraxis jaargang 10, nummer 6 (september 2008) p. 231-234
- Anbeek, C.W. *Levensloop vanuit zenboeddhistisch perspectief.* (pp. 181-193). Dohmen, J. & Lange, F. de (2006). *Moderne levens lopen niet vanzelf.* Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Baumeister, R. F. (1991). *Meanings of Life.* New York: Guilford Press
- Borg, M.B. ter (2000). *Waarom geestelijke verzorging: Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij.* Nijmegen: KSGV.
- Bouwkamp, R. (1999). *Helen door delen: Experiëntiële interpersoonlijke therapie; theorie, methodiek, onderzoek.* Maarssen: Elsevier / De Tijdstroom.
- De Bijbel: Willibrordvertaling.* (1996). 's-Hertogenbosch: Katholieke Bijbelstichting.
- Dijk, W.K. van. *Zin en ziekte.* (pp. 9-17). Haarsma, F. (1982). *Zinervaring in de hedendaagse cultuur.* Baarn: Ambo.
- Dijkstra, J. (2007). *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging: een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren.* Barneveld: Nelissen.
- Dohmen, J. *De noodzaak van een eigen levenshouding. Een humanistisch antwoord op het onbehagen over de moderne levensloop.* (pp. 193-212). Dohmen, J. & Lange, F. de (2006). *Moderne levens lopen niet vanzelf.* Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Eggen, B; Jagt, N; Jans, J; Sluiter, S & Wortman, O. (1995). *Methodiek maatschappelijk werk en dienstverlening.* Houten / Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Eschenbach, W. von. (1944). *Parcival.* Amsterdam: N.V. Uitgeversmaatschappij Atlanta.
- Fabry, J.B. (1980). *Geef zin aan je leven: werken met Frankl's logotherapie.* Rotterdam: Lemniscaat.
- Frankl, V.E. (1978). *De zin van het bestaan.* Rotterdam: Donker.
- Fromm, E. (1964). *Het hart van de mens: onze geneigdheid tot goed en kwaad.* Utrecht: Bijleveld.
- Fromm, E. (1966). *Gij zult zijn als goden: een radicaal humanistische interpretatie van het oude testament en zijn traditie.* Utrecht: Bijleveld.

Fromm, E. (1969). *Psychoanalyse en religie: typen van religieuze ervaring en zorg voor de mens*. Utrecht: Bijleveld.

Giddens, A. (1992). *The transformation of intimacy: sexuality, love, and eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press

Glas G. (2008). *Religie in de anamnese*. Psychopraxis jaargang 10, nummer 6 (september 2008) p. 263-267.

Guzman, J. *Ton Zuur*. 2007, Cnr.

Heijnen, H. (1980). *Psychotherapeuten en Religie: Een verkennend onderzoek naar de omgang van psychotherapeuten met religieuze problematiek van cliënten*. Doctoraalscriptie Klinische Psychologie, Universiteit van Nijmegen.

Hofman, M.I.N. (2008). *Heeft u verder nog vragen? De aandacht voor en de plaats van zingevingsvragen in de GGZ*. Doctoraalscriptie Pastorale Psychologie, Rijksuniversiteit Utrecht.

Janssen, J.H.G. (1999). *De nieuwe code gedecodeerd: maatschappelijk werk en beroepsethiek*. Baarn: Uitgeverij Intro.

Jung, C.G. (1962). *Psychologie en religie*. Rotterdam: Lemniscat.

Johnson, R.A. (1989). *Hij: de psyche van de man belicht*. Katwijk: Servire.

Kalmthout, M. van (2005). *Psychotherapie en de zin van het bestaan*. Utrecht: De Tijdstroom.

Kerssemakers, J.H.N. (1989). *Psychotherapeuten en religie. Een verkennend onderzoek naar tegenoverdracht bij religieuze problematiek*. Katholieke Universiteit Nijmegen.

Kuilman, M. & Uleyn, A. (1986). *Hulpverlener en zingevingsvragen*. Baarn: Ambo.

Kuin, Y. (1995). *Levenservaringen en zinvragen* (pp. 74-89) Munnichs, J.M.A. *Eindigheid, zingeving en spirituele zin*. Baarn: Ambo.

Kunneman, H.P.J.M. *Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: de casus geestelijke verzorging*. (pp. 367-393) Donk, W.B.H.J. van de; Jonkers, A.P.; Kronjee, G.J. & Plum, R.J.J.M. (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Lang, Y. (1998). *Geestelijke verzorging: de existentiële begeleiding in de psychiatrische hulpverlening*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Mooren, J.H.M. (1989). *Geestelijke verzorging en psychotherapie*. Baarn: Ambo.

Nies, H.L.G.R. & Munnichs, J.M.A. *Het begrip zingeving*. (pp. 53-57). Munnichs, J.M.A. & Uildriks, G. (1989). *Psychogerontologie: Een inleidend leerboek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Ree, F. van (2000). *Levensbeschouwing en psychiatrie*. Lisse: Swets & Zeitlinger BV.

Rogers, C.R. (1975). *Cliënt als middelpunt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Rogers, C.R. (1982). *Over mens zijn: een perspectief*. Rotterdam: Lemniscaat.

Schreurs, A. (2001). *Psychotherapie en spiritualiteit. Integratie van de spirituele dimensie in de therapeutische praktijk*. Assen: Uitgeverij van Gorcum.

Stemers - van Winkoop, M. (2001). *Geloven in zorg*. Baarn: HB Uitgevers.

Stroeken, H. (1999). *Zoeken naar zin: psychotherapie en existentiële vragen*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Uden, R. van (2007). *Zelfkennis en zingeving*. Maatwerk jaargang 08, nummer 6 (februari 2007) p. 4-7

Vellenga, S.J. (1992). *Zin, ziel, zorg. Over levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg*. Kampen: J.H. Kok.

Waaning, A.D. (2008). *Existentiële vragen in therapie: de plek voor een filosoof of een therapeut om ruimte te bieden voor vragen over de 'zin' van het bestaan?* Amersfoort: Faculteit Maatschappij en Recht, Creatieve Therapie.

Wisse, M. (2008). *Hij is immers niet ver van ieder van ons: Onderzoek naar een aan de christelijke levensbeschouwing van de maatschappelijk werker georiënteerde wijze van hulpverleners welke leidt tot versterking van de autonomie van cliënten met een nihilistische levensovertuiging*. Master 'Religie en Levensbeschouwing': Vrije Universiteit Amsterdam.

Wit, J. de; Veer, G. van der & Slot, N.W. (1995). *Psychologie van de adolescentie*. Baarn: Uitgeverij Intro.

Zock, T.H. & Glas, G. (2001). *Religie in de psychiatrie*. Tilburg: KSGV.

Zock, T.H. (2007). *Geestelijk verzorgers en psychologen: bondgenoten in de zorg voor zingeving*. Psychologie en Gezondheid jaargang 35, nummer 5 (december 2007) p. 244-251.